

הגלילה

עלון מחוז צפון של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל גיליון מספר 50 | אלול תשפ"ב | ספטמבר 2022

דבר העורכת, אסתי ינקלביץ

במחוז צפון ערים היסטוריות עם רצף התיישבות של מאות ואלפי שנים כמו טבריה, בית שאן, צפת, נצרת ושפרעם, בהן נותרו מרקמים ומבנים היסטוריים מתקופות שונות המוגדרים לשימור.

מבחינה אורבנית קיים בערים האמורות גרעין עתיק לצד מבנים מהעת החדשה. הגרעין העתיק ניזוק לא אחת בעקבות פגעי טבע והלחימה במלחמת העצמאות, ובחלקן התבצעו פעולות הרס מכוונות לאחר הקמת המדינה.

בעשורים האחרונים מצויות ערים אלה בניגוד עניינים בין שימור לפיתוח. דילמות רבות נלוות לשאלת השימור: מצב המבנים (המהווים לא אחת מפגע חזותי ותברואתי), העדר משאבים לשימור, ייעוד חלופי, היתכנות כלכלית, תחזוקה, מיקום המבנים באזורים מרכזיים בהם יש רצון להקים מרכז חדשני ועוד. סוגיות אלה חורצות לא אחת את גורלם של המבנים. לעתים מדובר בשכיות חמדה ששיני הזמן נתנו בהם את אותותיהם, ויש הסבורים שיש להקים במקומם מבנים פונקציונליים חדשים, במקום להשקיע משאבים בשימור.

ביזמתה של האדריכלית גלי גלעדי, הוחלט במערכת להפנות זרקור לשאלות השימור בצפת. אחת התופעות המיוחדות לצפת הוא החורבן והתקומה שהתרחשו במחזוריות לאורך כל תולדותיה.

עוד נדגיש, כי במהלך המאה ה-19 היתה הקהילה היהודית בצפת לרוב בעיר, ולריכוז השני בגודלו למה שקרוי 'הישוב הישן' בארץ ישראל. כמו כן היתה צפת למרכז החסידות בארץ ולמרכז החסידי החשוב ביותר מחוץ לאירופה.

לצד פעולות הרס מכוון, שהחלו בשנות החמישים, נעשו מאמצים לשמר ולחדש מבנים היסטוריים. אלה שנתרו עומדים ממתנים לישועה ואחרים נמצאים במצב התפוררות וסכנת הרס. צפת וטבריה שימשו בעבר כבירת הגליל, כל אחת בתקופת הזוהר שלה, שתי הערים האלו נאבקו (ועדיין נאבקות) על כתר בירת הגליל המזרחי, אך דומה שהדרך עדיין ארוכה לזכות בתואר המכובד. השם לבדו לא יהפוך אותן לבירת הגליל.

ראש העיר שוקי אוחנה מצהיר כי "לצפת משאבים טבעיים ונכסים בלעדיים ההופכים את בירת הגליל לאחת מהערים בעלות פוטנציאל הפיתוח מהגבוהים בארץ. העיר העתיקה, אחד ממנועי הצמיחה הבלעדיים לצפת, מביאה מאות אלפי מטיילים ותיירות חוץ מדי שנה, עוברת שינוי משמעותי חסר תקדים בזכות תוכניות אסטרטגיות הרואות אור בימים אלו". אין חולק על ייחודה של צפת בנוף ונייחל שהתוכניות תתממשנה. לצד דברים אלה בחרנו לבחון את התמונה הכללית, להציג דוגמאות לשימור מבנים שהתבצעו בשנים האחרונות וגם כאלה המשועים להצלה.

את הגיליון פותחת הסקירה לשנת 2021 של אורי בן ציוני מנהל מחוז צפון. הגיליון הנושאי נפתח במבט היסטורי כללי לתולדות צפת שכתבה האדריכלית גלי גלעדי, ואורי בן ציוני מציג את מורשת הבנייה ומדיניות השימור בצפת. מכאן לכתבות - ד"ר שלי-אן פלג בוחנת את המתח בין המוחשי ללא מוחשי בצפת. פרופ' ינון שבטיאל במאמר **סוד פתרון המחסור במים של צפת בימי הביניים - מעל ומתחת לפני הקרקע** יגלה לנו מהיכן הגיעו מים לצפת בימי הביניים. האדריכלית גלי גלעדי פורשת לפנינו גם את צפונות העיר ההיסטורית של צפת, שכונותיה והמבנים המיוחדים המצויים בה. הדגש במאמר זה ניתן לסראיה על גלגוליה ההיסטוריים. אורי בן ציוני מציג את **סוגיית השימור של הסראיה** בעקבות הסקר של רשות העתיקות והניסיונות להגיע לפתרון מוסכם עם עיריית צפת בנושא הבניה המתוכננת.

ד"ר רבקה אמבון, תגלה לנו מה קרה כש- **מיסיון, מלון ובית חולים נפגשו** בצפת. על התקווה שנגוזה, **בית החולים היהודי הראשון בצפת: "בית החולים הכללי", "בית החולים לבני ישראל", "בית החולים ע"ש ראדול טולטשינסקי-אטלינגר"** כתב שמואל הר נוי. ועל המבנים שעמדו בפרץ בימי מלחמת העצמאות על **בית בלויגרונד ברחוב תרפ"ט** כתב האדריכל בצלאל רינות שמציג בכתבה את תוכנית השימור של הבית ועמדת השמירה שעמדה מעליו. על **המרכז המסחרי של צפת - בית אשת"ם**, כתב אילן מזרחי, שערך את תיק התייעוד של המבנה. חותם את הגיליון מאמר המציג את **החייאת מתחם 'בית בוסל' בעיר העתיקה בצפת** ושינוי הייעוד שלו מבית חולים למכללה האקדמית צפת שכתבו האדריכל ליאור ויתקון, שמואל הר נוי וחיים דהן. זו דוגמה חשובה שמלמדת אותנו שאפשר גם אחרת.

צפת היא אחת הערים הציוריות בישראל. זו עיר קסומה שרב הנסתר בה על הגלוי. שכבות שכבות בנויה צפת. צפת משדרת ניגודיות, שזורה קונפליקטים שדרים בכפיפה אחת והופכים אותה למקום מיוחד, שבו הרוחניות והגשמיות מתערבבות ויוצרות חוויה מיוחדת במינה. ישעיהו עשני היטיב לתאר את סמטאות צפת, סמטאות מפותלות עם בתי אבן המעוטרים בכחול, בהן השקט והמנגינות שזורים. הגיליון הזה שנכתב על ידי חוקרים, אדריכלים, אנשים שאוהבים את צפת, מבקש לחשוף טפח ולגלות טפחיים ולהאיר פינות חבויות מהעין.

מערכת הגלילה מאחלת לציבור הקוראים שנה טובה, שנה של פעילות שימור מבורכת והצלחה.

בסמטאות צפת, ישעיהו עשני

"אהבתי את צפת. הכיצד אפשר לא לאהוב אותה? בכל אבן ואזוב, בכל סמטה מסמטאותיה של צפת קבועה וטבועה נשמה יתרה המספרת ומזמרת, המנגנת ולוחשת על ימים שעברו ועל אנשים סוד שהיו, על חוכמה, על אצילות ותורה, על ניסים ומעשי גבורה, שהתחוללו בשעריה ובפינותיה. רבבות כינורות קסם וחלילי פלא, עוגבים אגדתיים ונבלים מסתוריים טמונים בלב כל אבן מאבניה. ועם כל משק הרוח ההררית, מתנגנים ונרעדים מיתרי חן, עדיני צליל, וצלילי עדן קסומי ספור. כל ילד בעל אוזן קשבת ושערי לב פתוחים, ישמע בה תמיד מחרוזת סיפורים, לא גמורים, עשירי טעם ותוכן, עוצרי נשימה ומחוללי סער".

סקירת פעילות מחוז צפון במועצה לשימור אתרים במהלך 2021, אורי בן-

ציוני

פעילות סטטוטורית

חטיבת הנוף של דרום הגולן מאופיינת בקירות או גדרות אבן, שבמבט ראשון נראים כשרידי קירות ללא סדר ברור, ואולם במבט בוחן יותר ניתן לגלות כאן מרכיב מרכזי ביצירת נוף תרבות ובעל חוקיות תכנונית.

במספר תוכניות ברחבי דרום הגולן נטו המתכננים להתעלם מגדרות האבן ההיסטוריות למען 'הפיתוח' - אם זה לצורך פיתוחם של מאגרי מים ותשתיות, או כמו במקרה הבא, בתוכנית להרחבת מדרשת הגולן בחיספין. בכל המקרים הובילה הוועדה המחוזית צפון, בסיוע המועצה לשימור אתרים ורשות העתיקות, קו של הכרה בחשיבות גדרות האבן, בשימורן ובשילובן בתכנון החדש.

תוכנית הרחבת מדרשת הגולן בחיספין, בתכנון משרד א.ב. מתכננים, כללה נספח שימור שכתבה אדר' גלי גלעדי. מתיק התייעוד אנו לומדים על מאבק מתמשך בגולן בין המזרע לשימון. הרמזים העיקריים למזרע, שנעלם, אך מופיע שוב ושוב בתיאורי הנוסעים (מג'ון מורי ושוואכר ועד יהודה רות) הם שרידי גדרות האבן. אלו הקיפו "חלקות זעירות מעובדות במדרונות הטרשיים, גרנות, אסמים קטנים, שטחים קטנים שסוקלו והוקפו בגדרות אבן נמוכות, בוסתנים" (יהודה רות, 8-1967). על פי התייעוד שימשו הגדרות לשימון הגבולות בין חלקות חקלאיות וכמחסום מפני עדרי צאן מלהיכנס לשטחים מעובדים. מחקר הגדרות החקלאיות נעשה עד היום בצורה חלקית בלבד אך הממצאים החלקיים מרתקים. בדיון על התוכנית טענו המתכננים, ראשי המכללה וכן ראש מועצה אזורית גולן, כי הגולן מרושת בעתיקות ובאתרים היסטוריים רבים, כמו גם בסיסים ומתקנים צבאיים כך שאין מספיק מקום, לשיטתם, לפיתוח. מנגד, קיבלה הוועדה המחוזית צפון את עמדת יועץ השימור של הוועדה המחוזית וכן של המועצה לשימור אתרים ושל רשות העתיקות, לפיה הגדרות אינן בלם לפיתוח אלא מנוף לפיתוח איכותי יותר. לפי עמדה זאת דווקא מוסד חינוכי כמו מדרשת הגולן בחיספין, שנועד, בין השאר, לחנך ולספר את סיפור דרום הגולן, צריך לשמר ולהשתמש בקירות האבן הקיימים בשטח כחלק מפיתוח המדרשה.

בית הקואופרטיב במועצה האזורית הגלבע:

אישור סופי על ידי הוועדה המחוזית צפון לתוכנית האלטרנטיבית של המועצה לשימור, המכריזה על בית הקואופרטיב מבנה לשימור (לאחר שבתוכנית הקודמת שאושרה הוא סומן להריסה).

תב"ע קיבוץ חפציבה: קבלת הדרישה של המועצה לשימור על ידי הוועדה המחוזית צפון להכנת נספח שימור לקיבוץ חפציבה בתב"ע.

תכנית לאומית לקו רכבת כרמיאל-קריית שמונה: יידוע הוועדה המחוזית לתכנון ובנייה ומתכנני התוכנית על הימצאותה של עמדת הג'חולה – (עמדת ביטחון היסטורית, הקשורה לקרב מצודת כח) בתוואי המסילה המתוכנן והיערכות המתכננים למציאת פתרון.

אילניה - אישור תכנית מתאר:

לאחר שנים של מאבק לצד תושבים באילניה ובגיבוי הוועדה המחוזית וכנגד הוועדה המקומית הגליל התחתון - התוכנית אושרה ללא כביש מתוכנן שהיה אמור לעבור בשטח פתוח היסטורי עשיר באתרים.

בית ציפורי בכפר גלעדי: כתיבת חוות דעת לוועדת השימור למועצה האזורית הגליל העליון כנגד כוונת ההריסה לאולם הספורט ההיסטורי.

תכנית להחייאת בית הספר הבריטי ליד יראון:

ליווי המהלך להכנת נספח השימור למבנה בית הספר במסגרת התב"ע להחייאת המתחם.

בית משפחת קורקין, אילניה (מבתי המגורים הראשונים ברחוב הראשונים): חיוב של חברת הימנותא לביצוע תיק תיעוד ותכנון של אדריכלית שימור לקראת ביצוע עבודות שימור למבנה.

בית קרייתי בטבריה: המועצה לשימור התנגדה ועתרה כנגד ועדת השימור והוועדה המקומית טבריה בהמשך להחלטה להריסת בית מגורים טברייני היסטורי טיפוס. המאבק הממושך, שגרר סיקור נרחב של עיתונות מקומית ומקצועית, אמנם לא הצליח להציל את גורל המבנה להרס בסופו של התהליך, אך הציף את המודעות לנושא הרס שכבת בתי המגורים הטברייניים הטיפוסיים בשנים האחרונות.

תכנית הלולים בקרן נפתלי: לאור ממצאי הביצורים הבריטיים שבאזור התערבה המועצה לשימור בתוכנית הלולים המוצעת במטרה למנוע פגיעה באתרי הביצורים. בחינת התוכנית ודגשי השימור בה בוצעו בשיתוף פעולה עם ועדת התכנון והבנייה המקומית הגליל העליון, רשות העתיקות, נציגי מושב רמות נפתלי והוועדה המחוזית צפון.

שיתופי פעולה עם גופים חיצוניים הקרן לשיקום מחצבות: בהמשך לעבודה המשותפת עם הקרן לשיקום מחצבות באתר מגרסת מלכיה הוחלט על שיתופי פעולה עתידיים בפרויקטים של הקרן בהם מרכיבים של שימור.

קק"ל מחוז צפון: סיכום ויישום של בדיקות וחוות דעת הנדסיות של המועצה לשימור לאתרי קק"ל במרחב על פי צורכי הקק"ל.

רט"ג: תכנון הנדסי לשימור המוזיאון לעתיקות חצור באיילת השחר.

האגף להנצחת החייל וקק"ל: ליווי פרויקט ההנגשה ממגרש החנייה של מצודת כח עד לאתר קבר האחים ולמוזיאון הרעות. ההנגשה על גבי השבילים תוכננה באמצעות הכנסת שביל בטון לתוך תשתית שביל האבן המקורי. ברחבת קבר האחים והאנדרטה לחללי הקרבות במצודת כח דרשה המועצה לשימור אתרים כי הפתרון להנגשה יהיה שונה ולא יוכנס שביל בטון לרחבה. זאת מכיוון שמתחם זה, כולל הריצוף שלו, הוא אתר לשימור בפני עצמו ומשמעותי מבחינת תולדות אדריכלות ההנצחה של ימי ראשית המדינה. בעקבות זאת ביצעו צוותי המועצה לשימור אתרים מילוי בין אבני הריצוף הבלתי רגולריות ובכך יצרו הנגשה פחות ניכרת ופוגענית.

עמותה להנצחת כרמלי וקק"ל: המועצה לשימור הכינה תיק תיעוד לאתר לקראת הכנת תב"ע והפיכתו לאתר הנצחה לחללי ולסיפור החטיבה.

פרויקטים במחוז צפון בביצוע המועצה לשימור:

מועדון הקצינים, אפיק - מוא"ז הגולן: ליווי התייעוד, התכנון הנדסי ותכנון אדריכלי על ידי המועצה לשימור לטובת הצלת מועדון הקצינים הסורי והקמת מרכז מבקרים ל"דרך אלי כהן" ולסיפור ההתיישבות בדרום הרמה לאחר מלחמת ששת הימים.

המשכן לאמנות עין חרוד, מועצה אזורית הגלבוע: החלפת הדק הבלוי בחצר הפתוחה במשכן בדיק סינטטי חדש.

מגרסת מלכיה: סיום פרויקט והשקת האתר (שימור פיס - המועצה לשימור, פיתוח - הקרן לשיקום מחצבות)

מזח חולתה ביסוד המעלה: ביצוע שלב ב' בפארק המזרחי של יסוד המעלה שבו מהווה המזח ההיסטורי ששומר על ידי המועצה לשימור כמרכיב מרכזי.

בדיקות, חוות דעת ותוכניות הנדסיות של המועצה לשימור כסיוע לרשויות, לוועדות התכנון, ליישובים וליזמים: קבר שייח מרזוק לבקשת מוא"ז גולן, בית המכבסה - קיבוץ דן, בית מגורים היסטורי בכפר גלעדי, צריפי ראשונים בכפר הנשיא, מבנה מגורים טברייני היסטורי כסיוע ליזם פרטי, בית המרחץ ביסוד המעלה, תכנית באזור תל שחף ביסוד המעלה, צריף הינשוף בגבעת עוז, בית העם בהיגוב, מאפיה טמפלרית בבית לחם הגלילית.

שילוט: טיגארט משטרת בית שאן, טנק הפנצ'ר ליד כורסי במועצה האזורית גולן, בית הספר הבריטי לילדי הישובים הערבים ליד יראון, עמדת שמירה במגדל, שילוט בקרית טבעון.

סיוע בידע וחומרי המועצה לשימור בהכנת נספחי שימור: תב"ע כפר יחזקאל, שריד, שדה יעקב, תוכניות מתאר כוללניות לעמק יזרעאל, מגידו.

ליווי והשתתפות בוועדות שימור ובפורמים מקצועיים: ועדת שימור הגליל העליון, ליווי תכנית המבואה לאתר תל חי, ועדת שימור טבריה, ועד עמותת בית דוברובין, ועדת היגוי להקמת מוזיאון הלחימה בלבנון במטולה, ועדת שימור עמק יזרעאל, ועדה ארכיטקטונית צפת, ועדת שימור עמק המעיינות, ועדת שימור קריית טבעון, ועדה ארכיטקטונית ראש פינה

מילות פרידה מאורי אילן, יו"ר הוועדה המחוזית צפון

עם סיום תפקידו של יו"ר הוועדה המחוזית צפון, אורי אילן, זאת הזדמנות להודות מקרב לב לאורי ולצוותו. בתקופת כהונתו, ב-8 השנים האחרונות, טיפלה הוועדה המחוזית באתגרים תכנוניים מורכבים: בה בעת טיפלה הוועדה ביעד הלאומי של הוספת דיור והתחדשויות עירוניות, קידמה תוכניות מפורטות במספרים חסרי תקדים ביישובים הערבים והדרוזיים, יצרה מסמכי מדיניות בנושאים שונים הפתוחים בפני הציבור והתמקדה, בין היתר, בתכנון ברמת הגולן.

בפן של המועצה לשימור אתרים בצפון ניתן לומר שחזינו בתקופה זאת ב"מהפיכה" תכנונית: מוועדה שבעבר דחתה את רוב השגותינו וחוות הדעת של המועצה לשימור, מצאנו בשנים האחרונות ועדה מחוזית קשובה ורגישה לנושאי שימור המורשת הבנויה בפרט ולגופים הירוקים בכלל. למהפכה זאת היה שותף מוביל מתכנן המחוז במשך רוב התקופה הנ"ל: יהונתן כהן - ליטאנט.

צפת, רקע היסטורי כללי, גלי גלעדי

ההיסטוריה של צפת קצרה ביחס למרבית הערים העתיקות בארץ ישראל, אולם בעוד שבערים אחרות כמו יפו וטבריה נהרסו הרבעים העתיקים, הרי שבצפת השתמרו חלקים ניכרים של העיר ההיסטורית כחלק אורגני ממרקם העיר המודרנית.

עד התקופה הצלבנית שכן במקום כפר קטן. בשנת 1099 הגיע מסע הצלב הראשון לארץ ישראל ובאותה שנה נפל הגליל בידי המנהיג הגרמני טנקרד. הצלבנים הבחינו בחשיבותה של צפת וכינו אותה "מפתח הגליל", וכבר בתחילת המאה ה-12 החלו לבצרה והקימו בה את מצודת צפת.

נצחונו של צלאח א-דין על הצלבנים בקרב קרני חיטין (1187) הביא להתמוטטות המערך הצלבני במעוזים רבים בארץ ישראל, וכשנה לאחר מכן נכבשה גם צפת. במאות ה-12 וה-13 עברה צפת מספר פעמים בין הצלבנים למוסלמים. אין מידע לגבי המשכיות היישוב היהודי בצפת בתקופה הצלבנית. יש הסוברים כי היישוב היהודי בצפת התקיים מאז חורבן בית שני ועד לכיבוש הצלבני בשנת 1099, ולאחר מכן נקטעה רציפותו עד לכיבוש צפת בידי צלאח א-דין בשנת 1187. בתקופה זו התחדשה הקהילה היהודית בצפת, שהתקיימה כנראה עד לנפילת העיר שוב לידי הצלבנים סמוך לשנת 1240 ואולי גם לאחר מכן, תחת שלטון הצלבנים.

בשנת 1250 התחלפה השושלת האיובית בשלטון ממלוכי וב-1266, לאחר מצור של כחודש ימים, נכבשה מצודת צפת על ידי הסולטאן הממלוכי ביברס. ביברס שיקם את מצודת צפת והפך את העיר לבירת מחוז הגליל (ממלכת צאפד), שגבולותיו השתרעו מנהר הליטני בצפון ועד ג'נין בדרום. תחת שלטון הממלוכים הפכה צפת ממעוז צבאי לעיר אזרחית והייתה, לצדה של עזה, לאחת משתי הערים החשובות בארץ. העיר שהתפתחה שימשה גם כמרכז רוחני למוסלמים של הגליל. נבנו בה מבני ציבור ומבני דת רבים, מדרסות, שווקים, מסגדים וקברים. חלקם קיימים עד היום, דוגמת המסגד האדום (ג'מעא אל אחמר) והמאוזוליאום הסמוך אליו.

בתקופה הממלוכית שימשה צפת מרכז גם ליהודי האזור. כבר בסוף המאה ה-13 הייתה בה קהילה יהודית גדולה ולה בית דין, שבראשו עמד הרב משה בן יהודה. ממקורות יהודיים מסוף המאה ה-15 ידוע על כ-300 משפחות יהודיות בצפת; כלומר, הייתה זו הקהילה היהודית הגדולה בארץ באותה תקופה. ואולם, למרות גודלה היחסי של הקהילה, ימי הזוהר שלה החלו רק עם תום השלטון הממלוכי וכיבוש צפת בידי העות'מאנים בדצמבר 1516.

בראשית התקופה העות'מאנית כבר הייתה צפת העיר המאוכלסת ביותר בארץ ישראל. במאה השנים הראשונות לשלטון העות'מאני הוסיפה צפת לשמור על מעמדה המוביל בגליל. בסוף המאה ה-16 חיו בה כ-12,000 תושבים, ובהם יהודים רבים מגולי ספרד ופורטוגל שהתיישבו בעיר החל מסוף המאה ה-15 והפכו למרכז הרוחני של העם היהודי.

בתקופה זו, הידועה כתור הזהב של צפת, התרכזו בה גדולי הרוח של העם היהודי. ביניהם היו ר' משה קורדובירו (הרמ"ק) והאר"י הקדוש שעסקו בקבלה ובחכמת הנסתר; ר' יוסף קארו, שספריו "בית יוסף" ו"שולחן ערוך" היו לספרי ההלכה המקובלים בקהילות ישראל עד היום; ר' ישראל נג'ארה שחיבר פיוטים וזמירות לשבת; ר' שלמה אלקבץ ור' משה אלשיך, פרשן המקרא.

צפת הייתה לבירתו הרוחנית וההלכתית של העם היהודי ולאחת מארבע ערי הקודש. בצפת חודשו הלכות ומנהגים רבים שנתקבלו בקהילות העולם היהודי. הפעילות הרוחנית והספרותית הביאה בשנת 1576 להקמת הדפוס בצפת, שהיה הראשון במזרח התיכון. צפת ואתריה הקדושים, הישיבות ובתי הכנסת, מקום מושבם של גדולי הרוח בתקופת הזוהר, היו מוקד משיכה לרבים.

במאה ה-17, עם ירידת כוחו של השלטון המרכזי באימפריה העות'מאנית, התערער הביטחון באזור. בשנת 1602 כבש האמיר הדרוזי פאח'ר אדין את הגליל, כולל צפת. בעקבות מלחמות פאח'ר אדין ויורשיו נהרסה צפת והפכה לכפר או עיירה קטנה. בסוף המאה ה-17 היא מתוארת במקורות ככפר עלוב והרוס למחצה. תקופת שלטונו של דאהר אל עומר, שהשתלט בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-18 על כל אזורי הגליל העליון והתחתון והפך להיות חוכר המיסים הראשי מטעם הפחה, הביאה עמה יציבות פוליטית שנמשכה במשך רוב שנות המאה ה-18. יציבות זו איפשרה את פריחתו של הגליל כולו. צפת גדלה אף היא, אולם מבחינה אדמיניסטרטיבית פחתה חשיבותה, בין השאר על רקע התחזקותה של עכו, וכתוצאה מכמה אסונות טבע שפגעו בה, כמו רעידת האדמה ב-1759, שגרמה להרס ניכר. גם במאה ה-18 נותרה צפת עיירה קטנה ולא חזרה שוב לממדי עיר עד למאה ה-19.

בתחילת אפריל 1799 הגיעו לצפת חיילי נפוליאון בפיקודו של מפקד הפרשים מירא, וגרמו להרס רב. תחת הכיבוש המצרי, בשנים 1831-1840, החלה צפת להתאושש והייתה למרכז מסחרי ומנהלי של הגליל. הקהילה היהודית גדלה במיוחד הודות לגלי הגירה מעבר-לים שהגיעו לצפת החל מסוף המאה ה-18. למרות רעידת האדמה של 1837, שהחריבה את העיר ופגעה במיוחד ברובע היהודי, הצליחה הקהילה היהודית בצפת להתאושש ובמהלך המאה ה-19 היא היתה לרוב בעיר, ולריכוז השני בגודלו למה שקרוי "הישוב הישן" בארץ ישראל. כמו כן היתה צפת למרכז החסידות בארץ ולמרכז החסידי החשוב ביותר מחוץ לאירופה.

המאה ה-19 הייתה תקופה של שינוי מעמיק בכל רחבי האימפריה העות'מאנית. חדירת המהפכה התעשייתית מארצות המערב והרפורמות שהנהיג השלטון העות'מאני חוללו תמורות כלכליות, חברתיות ותרבותיות, שניכרו אף בארץ ישראל. ראשית השינוי הורגש כבר במהלך המחצית הראשונה של המאה ה-19, אולם תפנית בולטת ניכרה אחרי 1860 בערך. בתקופה זו גדלה גם צפת בהתמדה, מעיר של כ-5,000 נפש ב-1849 לכ-13,000 ב-1915. צפת הייתה מרכז שירותים כלכליים וחברתיים לנפתה החקלאית. בנוסף היו בה כל המרכיבים האופייניים לעיר מוסלמית מזרחית: בית המושל (הסראיה), מסגדים, זאוויית, ח'אן חמאם ושווקים, והתקיימה בה חלוקה לרבעים לפי מספר העדות (עבאסי, 1999).

מכה אנושה ספגה העיר, ובמיוחד הקהילה היהודית שבה, במהלך מלחמת העולם הראשונה.

האוכלוסייה המוסלמית נפגעה אף היא, גם אם במידה פחותה, ומאז המלחמה הפכה להיות הגורם הדומיננטי בעיר. בתקופת המנדט המשיכה צפת להיות מרכז נפה גדולה. העיר הייתה המרכז המסחרי, התרבותי, הדתי והמנהלי של אזור הגליל העליון המזרחי ועמק החולה. הקהילה היהודית בעיר לא השתקמה שיקום אמיתי ולא צמחה בתקופת המנדט הבריטי. ערב מלחמת העצמאות ישבו בה כ-1600 יהודים בלבד, פחות מאשר 30 שנה קודם לכן.

ב-11 במאי 1948 כבשו כוחות הפלמ"ח וההגנה את צפת. עם כיבוש העיר נטשו אותה תושביה הערבים ואת מקומם תפסו עולים חדשים.

התפתחות אורבאנית

היישוב הקדום ביותר בצפת ישב על הגבעה שתחת המצודה. לפי הארכיאולוג יוסי סטפנסקי, הגבעה היא למעשה תל קדום שככל הנראה היה מיושב כבר בתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת (1200-2200 לפסה"נ) (סטפנסקי, 2002).

תקופת בית שני התאפיינה בביטחון ויציבות ששררו באזור. בתהליך, המקביל ליישובים רבים בארץ ישראל, ירד היישוב בצפת מראש ההר למורדותיו, אל סמוך למקורות המים. על פי הארכיאולוג עמנואל דמתי, ראשית העיר צפת הנוכחית בחלק התחתון של הרובע היהודי ומעט מתחת לו, בקו גובה קרוב למעין. נתון שהקל בהובלת מים לבתים (רשות העתיקות, 2007). עד למאה ה-7 הייתה צפת כפר קטן ואין מידע רב על אופיו, תושביו וגודלו. הגרעין המוסלמי התיישב בצפת בסביבות 640, בסמוך ליישוב היהודי ומדרום לו, בקרבת הדרך היורדת לטבריה, ברובע ספד. כבר מראשית ההתיישבות המוסלמית נשמר אזור חיץ בין המוסלמים ליהודים, מקום בו התרחשה עיקר הפעילות העסקית (רשות העתיקות, 2007).

הצלבנים החלו בבניית המצודה ב-1102 ובצל חומותיה, על המדרונות המערביים הלך והתפתח יישוב עירוני ואף שכן בו "בית דין של בורגנים" - כלומר, בית דין של מתיישבים מאירופה וצאצאיהם שאינם אצילים (שור, 1983).

בהמשך לספד נבנתה על המדרונות המזרחיים של המצודה חארת אל סאואוין, רובע אבני הצור, ובבוא צאלח א-דין לצפת שתי שכונות אלה כבר היו מיושבות.

חארת אל אכראד, על המדרון המערבי של הר כנען, מצפון מזרח למצודה, התפתחה לאחר שצאלח א-דין כבש את צפת ב-1188 ויישב בה שכירי חרב כורדים וטורקמנים על מנת לבסס את שלטונו. ניתן להניח שרוב האוכלוסייה המקורית ברובע התמזגה עם בני המקום שכן, כשגדל הרובע, מנתה אוכלוסייתו ערבים מוסלמים כבשאר הרבעים (רשות העתיקות, 2007).

ח'ארת אל וואטה - הרובע הנמוך, ששמו מרמז על מיקומו הטופוגרפי, התפתח מדרום לספד, על תוואי הדרך לטבריה, בתקופה הממלוכית

(מ-1276), כשבמרכזו המסגד האדום והמאוזוליאום של מוט'פר א-דין, מושל העיר צפת. במאות ה-14 וה-15 התרבו הידיעות על העיר ומתארה. הגיאוגרף המוסלמי אבו אלפיאד כתב בשנת 1321 שצפת היא עיר בגודל בינוני, מצודתה שולטת על הכינרת, ופרבריה בנויים על שלוש גבעות. השופט הצפתי שמס א-דין אל עות'מאני מציין רק שני רבעים, עובדה המעידה כנראה על כך שהרובע הדרומי והמזרחי גדלו במאה ה-14 והתחברו לשכונה אחת (בן אברהם, 2002).

יהודי צפת, שמנו כ-5000-6000 נפש במחצית השנייה של המאה ה-16, הצטופפו ברובם בשכונה משלהם.

תיאורי הרובע היהודי מדברים על שכונה אחת רצופה וחאן יהודי שנבנה עבור 100 משפחות יהודיות סמוך לשוק. נראה שהרובע היהודי באותה תקופה כלל את השכונה הספרדית של ימינו, בה נמצאים גם כיום חמישה מבתי הכנסת העתיקים: האר"י הספרדי, בנאה, אבוהב, אלשיך ויוסף קארו, שנותרו מתוך 18 בתי הכנסת או יותר מאותה תקופה, ואת המדרון

שממערב לשכונה הספרדית של ימינו ולבית הכנסת האר"י הספרדי, הקדום מבין בתי הכנסת בצפת.

החסידים שהגיעו בשנת 1764, מצאו שכונה יהודית קטנה חרבה ונטושה בחלקה, שטרם שוקמה מההרס של הרעש של 1759. משהגיעה בשנת 1777 העלייה החסידית הגדולה, היא הכפילה את אוכלוסיית הרובע. כאשר גברה העלייה החסידית לצפת, בשני העשורים הראשונים של המאה ה-19, החלו החסידים לבנות להם בתים בשטח הלא בנוי ממזרח, מעל לשכונה הספרדית ומעברה השני של הדרך הבינעירונית שחצתה את צפת. באותם שנים החלו להגיע גם ראשוני ה"מתנגדים", תלמידי הגר"א, שהקימו שכונה נפרדת בחלק התחתון של הרובע הספרדי.

עדות מפורשת על שלוש השכונות היהודיות הנפרדות **ברובע היהודי** ניתן למצוא בתיאורו של מנחם מנדל מקמיניץ משנת 1834: "...והנה הרחוב הראשון הוא רחוב הפרושים ואחר כך למעלה הספרדים ואחר כך למעלה החסידים..."

הבנייה היהודית החלה להתפרש צפונה לאורך רחוב ירושלים לאחר שיואל ברשד, מעשירי הקהילה ומנהיגיה, רכש בשנות השמונים של המאה ה-19 את מרבית השטח משני צידי המדרון הצפוני של המצודה (רחוב ירושלים כיום).

במקביל נרכשו חלקים מהמדרון ע"י המיסיון הסקוטי, שפעל בצפת החל משנות ה-80 של המאה ה-19.

בין הרובעים השונים של צפת התפתחו שכונות שכיסו עם הזמן את השטחים הפתוחים שביניהם.

בין **חארת אל אכארד וחארת אל סאואוין, נבנתה חארת אל ג'ורה, שכונת הבור** - השכונה השקועה.

בין **המצודה לחארת אל סאואוין התפתחה חארת אל ח'נדק, שכונת החפיר** על שום מיקומה בתוך החפיר הצלבני שניתק את המצודה מן הרמה של הסאריה. מצפון **לחארת אל וואטה**, בתוך קריית האמנים של היום, נוסדה שכונה חדשה בשם חארת א-נאצרה, בה התגוררו נוצרים יוונים-קתולים סביב כנסייתם. שכונה קטנה נוספת הוקמה על שלוחה מדרום לרובע היהודי והיא **חארת אל רומנה**, שכונת הרימונים (דמתי, 2002). עם כיבוש העיר במלחמת העצמאות על ידי כוחות הפלמ"ח וההגנה נמלטו ממנה תושביה הערבים. העיר שינתה פניה: חלקים של השכונות הערביות נהרסו לטובת סלילת כבישים ובניית שיכונים חדשים, אולם הרובע היהודי, שכונת **חארת אל רומאנה** שהפכה לקריית האומנים וחלקים נוספים מהשכונות המוסלמיות נשמרו ויושבו על ידי עולים חדשים שהגיעו לעיר בעקבות גלי העלייה הגדולים של שנות החמישים.

מורשת הבנייה ומדיניות השימור של צפת, אורי בן ציוני

בניגוד לחשיבות העצומה של המורשת הבנויה שנשתמרה בצפת, לא זכתה העיר למדיניות שימור ראויה עד כה. אמנם חפירות ארכיאולוגיות רבות נערכו בצפת בעשרות השנים האחרונות ואולם מצבם של רבים מהשרידים הארכיאולוגיים וההיסטוריים שלה עגום ולא מעט שרידים כבר אבדו במהלך השנים.

אחת התורמות העיקריות בשימור מרכיבים היסטוריים בעיר היא המכללה האקדמית צפת, שהשכילה לשלב מרקמים היסטוריים חשובים לשימור כמשכן לפעולותיה. לאורך השנים

במסגרת השימוש באתרים היסטוריים נעשו גם פעולות הרסניות, כמו ההחלטה על הרס בית שלווה. תרומת המכללה בשימור צפת היא בשימור המרקמים של המשטרה העירונית של צפת, בית החולים הדסה וכמובן מתחם בית בוסל - בתכנון משרד ויתקון - ציונוב (וכאן אציין את תרומתו המשמעותית של מנכ"ל המכללה הקודם, שמואל הר נוי, למחקר וליוזמת השימור של המתחם).

עוד פעולות חיוביות בנושא השימור בשנים האחרונות הן קיומה של ועדה ארכיטקטונית. ועדה מקצועית זאת, המורכבת מנציגי הוועדה המחוזית, רשות העתיקות, המועצה לשימור אתרים ומהנדס העיר, בוחנת באופן שוטף בקשות לבנייה, מוודאת הכנתם של תיקי תיעוד כבסיס לבקשות ומוציאה דגשים והמלצות להתייחסות הוועדות המקומית והמחוזית בכל הקשור לתוכניות בעיר העתיקה. בשנים האחרונות קודמו תוכניות נקודתיות שתרמו לידע ולגיבוש מדיניות של שימור כגון תכנית מתחם בית בוסל, הסראה ורובע כ"ג, ותוכנית הפקולטה לרפואה. לצד זאת תוכניות הרסניות, שאיימו לפגוע בנצפות העיר העתיקה ובתצפית ממנה, כגון תכנית ג/ 21559, נדחו בעקבות התנגדות המועצה לשימור אתרים, רשות העתיקות והוועדה הארכיטקטונית וכן פעילות של קבוצות אזרחיות מתושבי העיר. בימים אלה מקודם תהליך דרמטי למדיניות השימור של צפת בעתיד הקרוב-באמצעות הכנת תכנית מתאר כוללנית לצפת וכן תכנית מפורטת לעיר העתיקה (בעריכת משרד האדריכלים ערן מבל).

במסגרת זאת נכתב בימים אלה נספח שימור רחב היקף על ידי מינהל השימור של רשות העתיקות בניהול אדר' יערה שאלתיאל. בהזדמנות זאת אציין את פעילותה של האדר' גלי גלעדי בתיעוד ותכנון של רבים מהמבנים והמתחמים ההיסטוריים שביצעה בצפת. כמו כן תודה לאדריכלים רז עפרון ואמיר פרוינדליך מהוועדה מחוזית צפון על תרומתם הגדולה בניהול והובלת הוועדה הארכיטקטונית ובתרומתם בליווי הוועדה המחוזית לתוכניות הנוגעות לשימור בצפת. כמו כן תודה ליו"ר הוועדה המחוזית צפון הפורש, אורי אילן, על חיזוק וגיבוי הוועדה הארכיטקטונית לאורך השנים ותמיכתו בקידום מדיניות שימור ראוייה לצפת. על כל אלה בכתבות שלפניכם.

בין המוחשי ללא מוחשי בצפת, שלי-אן פלג

צפת שוכנת על פסגת ההרים בלב הגליל המזרחי ולכן הייתה לעיר מרכזית באזור, לנקודת ציון טופוגרפית ולמפתח אסטרטגי לשליטה על האזור כולו. מאפייני המערך העירוני הייחודיים של צפת נקבעו כאשר בנו הצלבנים מצודה על ראש הגבעה וסביבה התפתחו במשך השנים רובעי המגורים ובהם מסגדים, מדרסות (בתי ספר) ובתי מרחץ. חזות זו נשמרה במשך מאות שנים והיא אחד ממאפייניה הבולטים של העיר עד ימינו אלו. בשל היותה מרכז רוחני ליהדות וערש הקבלה הפכה צפת במהלך המאה ה-16 לעיר היהודית החשובה בגליל ולאחת מארבע ערי הקודש היהודיות בארץ ישראל. בסוף התקופה העות'מאנית הפכה למרכז המנהלתי האזורי. אחת התופעות הייחודיות לצפת היא מחזוריות של חורבן ותקומה, הניכרת בצורתה, בהתפתחותה ובאדריכלות שלה. מתחת למבנים שהתמוטטו נוצרו חללים תת-קרקעיים סמויים מן העין. המבנים החדשים, אשר נבנו מעל להריסות, הביאו לעלייה מתמדת של מפלס העיר. מאז שנבנתה היו בעיר צפת רוב ערבי ומיעוט יהודי. עם הקמתה של מדינת ישראל התחולל בעיר שינוי דמוגרפי קיצוני ומהפך סוציולוגי.

התושבים הערבים נסו ממנה וצפת הפכה לעיר בעלת רוב וזהות יהודיים. מאז הקמתה של מדינת ישראל, מתאפיינת צפת ב'שעטנז דמוגרפי יהודי' בשל העובדה שמתגוררים בה תושבים ותיקים, מהגרים מארצות שונות, אמנים ואנשי בוהמה. קיים בה מגוון של זרמים חרדיים, דתיים-לאומיים, חוזרים בתשובה, חילונים וכל הצירופים שביניהם. לכל קבוצה מאפיינים משלה והשקפות שונות באשר לדפוס החיים בעיר ובנוגע לעתידה. בין הקהילות השונות קיימים קשרים, והן אף חולקות צרכים משותפים בכל הנוגע לשירותים העירוניים הנדרשים לכולן, אך ישנם גם יריבויות, מתחים וניגודים בין הקבוצות והשפעתם מורגשת בחיי העיר היום יומיים, במערכת הפוליטית המקומית ובהיררכיה הדתית. בשנים האחרונות התחזקה ההכרה שלערכים חברתיים-קהילתיים יש חשיבות בתהליך השימור (עמית-כהן, 2015). בערכים חברתיים כלולים שימושים חברתיים, תרבותיים וערכיים, תהליכים כלכליים, וממדים בלתי מוחשיים של המורשת. מורשת לא מוחשית באזור היסטורי היא כמו נפש בגוף האדם. היא הנותנת למקום את אופיו, היא היוצרת את החיים במקום והיא היוצרת את הפולקלור ואת האומנויות המתרחשים בו. אלו הרו ותחושות (sense) המקום.

ההיבטים הלא מוחשיים קשורים לפעילות במקום מסוים וכוללים מאפיינים טקסיים מסורתיים, מנהגים, ידע וסיפורים המועברים בעל פה מאחד לשני. (הרינגטון וסליבן, 2008) במקומות שבהם מתקיימת פעילות של אנשים לאורך זמן, מתפתחים רגשות ונוצרת מסורת. מסורת החוזרת על עצמה לאורך זמן הופכת למורשת. בבסיס הגישה ההוליסטית לשימור נוף עירוני היסטורי, נדרש להבין את יחסי הגומלין שבין האוכלוסייה המקומית המתגוררת בעיר לבין הסביבה הגאוגרפית והמורשת התרבותית הבנויה שלה. בין המונומנטים, הסמטאות והמבנים מן העבר לבין התושבים בהווה נוצרים יחסים המלווים במשמעויות ערכיות וסמליות. יחסים ומשמעויות אלה הם שמייחדים את העיר ואת תושביה (שחורי ושמיר-שנען, 2014). מטרת מאמר זה לברר האם קיימת מורשת לא מוחשית היוצרת זהות ומשמעות עבור התושבים המתגוררים בצפת? האם קיימים בה אוצרות אנושיים (Human Treasures) המשפיעים על רוח המקום הייחודית שלה?

האם קיימים בעיר קולות ראשוניים (First Voices) המייצגים נכסי תרבות נוספים? (ארגון אונסקו משתמש במושג Human Treasures (אוצרות אנושיים) כדי להגדיר אנשים שיש להם מידע או מיומנויות המאפשרים להם ליצור מחדש את המורשת הלא מוחשית.

איתור, איסוף ותיעוד הידע של המסורות המצויות בקרב העיר צפת מוגבל וחלקי ומתמקד בעיקר בחקר המורשת היהודית, בחקר הקבלה ובסיפורי כיבוש העיר על ידי כוחות ההגנה והפלמ"ח בימים שקדמו להקמת המדינה. את המורשת הלא מוחשית בצפת אפשר להכיר ממספר מקורות שונים. מסגרות תרבותיות אומנותיות הם אחד מן המקורות החשובים. למשל: ספרי רומנים המבוססים על זיכרונות נוסטלגיים בצפת. דוגמה נוספת היא 'מוזיאון בית המאירי' המציג את קורות היישוב היהודי בצפת מן המאה ה-19 ועד למאה ה-20. בתצוגה אוספים אשר מתארים את קדושתה של צפת, את חיי היום יום בעיר ואת סיפור הגבורה של יהודי צפת במלחמת העצמאות. בצמוד למוזיאון, קיים ארכיון המכיל ספרי משפחות, אילנות יוחסין ותעודות היסטוריות על צפת לאורך הדורות כמו גם מידע על אודות בית העלמין היהודי בצפת. כל אלו הם אינם מסמכי תיעוד מדעיים, אך מאפשרים להכיר את מורשתה של צפת: את חיי היום יום, את מבני העיר וסמטאותיה, אמנות ומלאכות יד מסורתיות. טקסים ומנהגים יהודיים שממשיכים להתקיים בעיר כיום גם הם מציגים את המורשת הלא מוחשית של העיר כמו למשל, מוזיקה - בעיקר זו הקשורה לכליזמרים ואת תרבות היידיש.

מידע על הסביבה העירונית והיבטים גיאוגרפיים השתמר בזיכרון הקולקטיבי של תושבי העיר הוותיקים. מידע זה נאסף בדרך של ראיונות עם תושבי העיר. להלן מוצגות מספר דוגמאות.

סביב מיקומה הגיאוגרפי של צפת נוצרו במשך השנים משמעויות סמליות. [...] מיקומה הגיאוגרפי הוא חלק מסיפורה המיוחד. צפת הייתה מנותקת מסביבתה הן מבחינת הדרכים המובילות אליה והן מבחינת הטופוגרפיה שלה. עוד לפני הקמתה של מדינת ישראל נחשבה צפת למקום החלמה ונופש. גם בקרב הערבים שחיו בצפת היו מנהגי קיץ, ורבים מהם ירדו לחיות בטבריה בחורף [...] (אבנר הילמן, ראיון 10.12.12).

ההרים הגבוהים והפסגות סביבה יוצרים אור ייחודי בעיר ומעניקים לה תחושה של הוד נשגב. מבחינת עולם הקבלה, האור הזה מקביל [...] "לאור האלוהי שנגלה לאר". הניצוץ שמדליק את הדרך פנימה אל הנשמה" (אייל ריס - ראיון 5.3.13).

עבור האמנים האור בשילוב עם מיקומה הגיאוגרפי, עם סיפורה ההיסטורי, עם הרוחניות ועם המיתוסים שהתפתחו בעיר מהווים מקור להשראה (עפרת, 2002). נוצרה 'אסכולה אמנותית צפתית' אשר ניכרת בצבעי כחול וירוק מודגשים, משיכות מכחול בסגנון אקספרסיוניסטי צרפתי וקומפוזיציה שבה העולם היהודי מחובר עם העולם המזרחי. אחד המראיינים הציג את המשמעות הזאת כך: [...] יש כמה דברים שנקשרים ביחד בצפת: אמנות 'ביטניקית', רוחניות ודתיות, קבלה ומיסטיקה, תרבות ונזירות [...] צפת הפכה למרכז של אמנות מסוימת [...] האנרגיות של צפת חזקות כי היא קשורה לאדמה ולתרבות הישראלית [...] (משה קרפס, ראיון 3.4.13).

ההסבר המקובל הוא, שהשם צפת ניתן לעיר מפני שהיא שוכנת במרומי הרים וצופה על סביבותיה (שור – 1983). עבור חלק מתושבי העיר, למיקומה הפיזי יש משמעויות פילוסופיות נוספות והן המייצרות עבורם את הקשר שלהם למקום. אחד המראיינים ציין: [...] ההרים הם עבורי מקום רוחני. ככל שעולים למעלה המקום נעשה בודד יותר ויותר. בשפיץ יש מקום לאדם אחד בלבד. ככה יכולתי ליצור לעצמי בצפת את דרך החיים הייחודית שלי [...] (דניאל פלטאור, ראיון 10.12.12). מראיין אחר ציין: [...] הגובה יוצר תחושה של HIGH [...] מצפת אפשר להשקיף ולצפות אל מרחבי הזמן והמקום [...] (אייל ריס – ראיון 5.3.13). פרשנותו מתייחסת להיותה של צפת הצפונית מבין ארבע ערי הקודש ולכן עבורו העיר " [...] צופנת בחובה את תעלומת חכמת הנסתר והסודות שבנשמה [...] לדבריו, העיר קשורה למושג ציפיה (המתנה והשתוקקות), שכן העיר " [...] מצפה למשיח ולגאולת ישראל והעולם. [...]

הסמטאות והבתים בצפת, ההרים, השדות, המטעים, המערות, המעינות, הקברים, והדרכים בסביבתה הגיאוגרפית מהווים מקור בלתי-נדלה לאגדות מקומיות-היסטוריות-סמליות ולמנהגים הנובעים מהן (יסיף – 2011). אגדות אלו קשורות לתחושת הקדושה היהודית של העיר. עיון באגדות מראה את הקשר הסמלי אשר נוצר בין המרחב הפיזי לדמויות יהודיות מרכזיות בהיסטוריה של העיר, דמויות בעלות כוחות מיוחדים. אגדות אלו נתנו לעיר את תחושת הקדושה, ההוד וההדר. [...] קבלת השבת הומצאה על ידי האר" בצפת והתרחשה ב'חקל תפוחין', מקומו של בית כנסת האר"י האשכנזי של היום. ערך מסורתי זה מקובל בכל הזרמים היהודיים, ולכן מאחד את כל הזרמים בעיר" [...] (רותי שטרית, ראיון, 4.3.2013).

את ראשית מנהג 'קבלת השבת' נהוג לשייך לאר"י ולתלמידיו שהיו יוצאים מצפת אל הטבע בבגדים לבנים לקבל את השבת. באגדה שלהלן מודגש הקשר של צפת אל ירושלים ואל

הגאולה: [...] פעם אחת בערב שבת, סמוך להכנסת כלה, יצא עם תלמידיו אל מחוץ לעיר צפת לבוש בגדי לבן: הילראק ושופיצאה (גלימה ומעין קפוטה) וכותנת ומכנסיים כדי לקבל את השבת. מתחיל מזמור "הבו ליי בני אלים" ופזמון מיוסד לקבלת השבת ו"מזמור ליום השבת" ו"יי מלך" בניגון נאה [...]. (יסיף, 2011).

אגדות רבות קשורות לצפת ומעידות על הקשר הסמלי שיש לעיר ולסביבתה עם העולם הרב-גוני הסובב אותה: הקדושה, הכלכלה, העולם רוחני, האווירה המיסטית והאנשים הכריזמטיים: [...] הפרדות היו מובילות את החיטה לטחנות הקמח שבנחל עמוד ואז חזרה למאפיה. יום אחד פרדה אחת מתה וזרקו אותה לצד הדרך. בלילה הופיעה הפרדה בחלום של סבא ואמרה לו שקר לה. למחרת הוא ציווה על הפועלים לכסות את הפרדה. באותו הלילה, הפרדה הופיעה שוב בחלום של סבא ואמרה לו תודה [...]. (יסיף, 2011).

מצבה של צפת, צורתה והמבנים שבה יוצרים עבור חלק מתושביה משמעויות אישיות:

[...] בגלל שלא הכול בנוי בצפת, העיר מזמנת לאנשים את האפשרות לבוא ולבנות בה וככה גם 'לבנות' את עצמם מבחינה פילוסופית. זוהי הגאולה והיא מתרחשת בצפת. החזרה מן הגלות לארץ ישראל. השימור והחידוש המתאפשרים עבורי בצפת - הם בשבילי המשמעות של החיים כאן [...]. (דניאל פלטאור, ריאיון 10.12.12).

כבר בתחילת המאה ה-6 היו בתיו של הרובע הספרדי היהודי צבועים בכחול (כהן – 2003). הספרדים האמינו שהצבע הכחול משמש סגולה נגד עין הרע ומרחיק רוחות ושדים. הם טרחו לסייד גם את החריצים בין מרצפות האבן הרחבות בחצרות, והמחמירים אף צבעו את כל החריצים והסדקים שבתוך הבית. ברובע האשכנזי טענו שצפת היא שער לשמים והצבע הכחול מגשר בין הבתים בכחול לבין השמים הכחולים. על מקור הצבע סיפר אחד המרואיינים: [...] נשים צבעו את המרצפות בכחול. האבנים בצפת לא טובות ולכן היו מערבים מים עם סבון כביסה כדי לקבל את הצבע הכחול. האשכנזים צבעו את הבתים שלהם בצהוב [...]. (רפאל כמוס, ריאיון 17.3.13).

רבי אשר זילץ, אחד מחכמי צפת בסוף המאה ה-20, הציע הסבר אחר: [...] אישה אחת שצבעה הסיד הלבן נמאס עליה, החליטה לנסות ולהוסיף לסיד את צבע הכביסה הכחול שהיה מצוי באותם הימים בכל בית, וראה זה פלא, במקום הצבע הלבן המשעמם, הפכו פתאום קירות הבית לעליזים ושמחים ועשו לה טוב על הנשמה. ראו השכנות ועשו כמותה. המרבה בצבע, ביתה היה לכחול כהה והממעטה, ביתה הפך לתכלת [...]. (כהן, 2003).

על צורתם הייחודית של הבתים ברובע היהודי העתיק ועל המיומנויות המיוחדות שנדרשו לטיפול בהם יש מידע חשוב: [...] הבתים ברובע הספרדי העתיק הם לא כמו הבתים הערביים שהיו בהם גינות ובורות מים. הרובע הספרדי הוא כמו מבוך. סביב כל חצר מספר דירות ובחצר יש בור מים. בכל אחת מן הדירות גרה משפחה אחת. לבתים היו גגות עפר. היה צריך לטפל בגגות בצורה מיוחדת עם מכבש ידני. אם לא עשו את זה ככה, שכבת הבטון הדקה הייתה נרטבת ומתפוררת. בהתחלה הגגות נפלו ואחר כך גם הקירות [...]. (רפאל כמוס, ריאיון 17.3.13). גם על שיטת הבנייה ניתן ללמוד: [...] הערבים בנו ליהודים את כל הבתים. הם עשו את עבודת הידוק הגגות עם גלגלת מיוחדת שקראו לה 'קשינדר' [...]. (משה כהן, ריאיון 27.08.11) העולם המיסטי הוא תחום רב-עוצמה בסיפורי העם של העיר, המתארים דמויות ומעשי נסים שהתרחשו בה. לדוגמה, מספרים על: [...] הרב מאברטיש שחזה את רעידת האדמה והודיע שכל מי שיהיה אתו בבית המדרש לא יינזק. ואכן, כל מי שהיה בקרבתו בזמן רעידת האדמה לא ניזוק [...]. (רפאל כמוס - ריאיון 17.3.13).

חלק מן הסיפורים הללו מספק משמעויות למקומות מסוימים בעיר. לדוגמה, אגדה משפחתית על סב אחת המשפחות ועל המאפייה שהייתה בבעלותו: [...] אימא סיפרה לי שבתוך האולם בו היו מכינים את הקמח היה עמוד.

יום אחד סבא החליט שצריך להוציא את העמוד, כי הוא היה זקוק ליותר מקום. בזמן שעשו את זה, סבתא הייתה בחנות למעלה וסבא היה למטה. תמיד היה רעש בגלל העבודה למטה, ופתאום היה שקט.

סבתא ירדה למטה וגילתה שמהעמוד שהוציאו נפלו מטבעות זהב וכל הפועלות התפנו לאסוף את המטבעות ואז הלכו לביתן (רפאל כמוס, ריאיון 17.3.13).

עבור רבים מהווה בית העלמין היהודי העתיק מקור לעולם מיסטי רב-משמעות. אחד המרואיינים סיפר על הקשר שלו לבית העלמין: [...] בדיוק לפני כמה ימים חשפתי מערה שיש בה מספר מצבות. ממש התרגשתי כי אני בטוח שמצאתי את מצבת הקבר של רבי יצחק גואטה.

רבי גואטה היה המשמר הראשון בצפת. הוא נולד בעיר ג'בל, התגלגל לעיר טרייסט ושם הפך למשרת של גביר. באחד הימים, כשעבר שליח לאסוף תרומות לחיזוק היישוב היהודי, התרגש מאוד יצחק גואטה, שהיה עדיין נער צעיר, ומסר לו את כל כספו. השליח בירך את הנער באומרו כי בקרוב יתעשר. ואכן, לפי הסיפור, יום אחד הוא נקלע למכירה פומבית של חביות יין אשר הגיעו משודדי ים. אמרו לו שיש בכל אחת מהחביות מים או יין. הוא קנה עבור אדונו כמה מן החביות. כשפתחו את החביות, מצאו שהן היו מלאות במטבעות זהב. ככה גואטה הפך לאיש עשיר. אחרי שרעש האדמה החריב את צפת, הוא תרם כסף כדי לשקם את בית הכנסת האר"י הספרדי. הוא נפטר בצפת כשהיה בן 70. לפני כמה ימים כשהייתי במערת הקבר שמצאתי בבית העלמין, הדלקתי נר. מסביב לנר הייתה הילה והיד שלי הובילה אותי לגלות תפילין בן 200 שנה ועליהם מצוין השם 'אצרף', זאת אומרת צורפים. מצבה אחרת הייתה של רבי גואטה. גילוי המצבה היה ביום חמישי של פרשת 'בשלח'. על הקבר מצוין 'צנצנת המן' וזה בדיוק שבת בשלח. אני ממש מתרגש, כי מצאתי את הקבר בדיוק ביום ההולדת של הנקבר [...] (אלי בן-טובים, ריאיון 27.3.13).

עבור המרואיינים הזה חשיפת הקברים ושמירתם מהווים מעין מסע אישי היוצר עבורו את החיבור המיוחד לעיר: [...] יום אחד הייתי עם אדם בשם פינטו בסניור סליחות בצפת. הוא סיפר לי שהוא מחפש את הקבר של הסבא שלו בצפת. הבטחתי שאמצא לו את הקבר. התחלנו להסתובב בבית העלמין והקבר 'הפנט אותי' ו'מגנט אותי'. הגענו לקבר כאילו שרק אתמול כתבו עליו את המצבה, וזה קבר מלפני 200 שנה [...] (אלי בן-טובים, ריאיון 27.3.1)

מרכיבי המורשת הלא מוחשית בצפת, מבטאים ומייצגים את המסורות היהודיות, את הלך הרוח של תושבי העיר בהווה, את המנהגים שהם ירשו ואת המשמעויות שהם יצרו במקומות שונים בעיר. תיעוד זה משקף את החברה הצפתית המקומית, את הביקורת ואת הלחצים שהיו ועדיין קיימים בה (פרץ, 2005). הוא מאשרר (validate) ומחזק את הזהות ואת המוסכמות של מכלול הקהילות היהודיות המתגוררות בעיר כיום, יוצר עבורן מסגרת ומהווה אמצעי חינוכי עבור הפרטים המשתייכים לכל קהילה וקהילה (זאב, 2012). הוא מייצר עבורן משמעות ייחודית למקומן בעיר. לתושבי העיר ישנה זהות מקומית ייחודית מגוונת וזיכרון קולקטיבי של עבר עשיר ומפואר והם שיוצרים את המורשת 'לא מוחשית' של עירם. מורשתם זו ניזונה ממורשתה הבנויה של העיר וקשורה אליה, ויחסי הגומלין ביניהן הם היוצרים את המורשת התרבותית של העיר. עד כה הוזנחו הטיפול והלימוד של יחסי גומלין אלו. ביסוס

מחקרי מדעי וטיפול נכון בהיבט זה, יהוו אמצעי להגברת מעורבותם של תושבי העיר בתהליכים האינטנסיביים המתרחשים בה. הכרה במורשת זו עשויה גם לקרב בין מוסדות הפיתוח לבין תושבי הערים. ניהול נכון וחיזוק מורשת זו עשויים להוות בסיס לפיתוח מקורות פרנסה חדשים עבור תושבי העיר המקומיים ולהביא לשילובם בענף התיירות המתפתח בעירם. יש לחקור את כל מרכיבי תרבותה ומורשתה של העיר ולטפל בהם ביסודיות ובדחיות לפני שייעלמו לעד. ניתן לעשות זאת בצורה מלאה אך ורק בשיתוף פעולה עם קהילת העיר.

ביבליוגרפיה:

- הרינגטון וסליבן נמל ארתור, בית, שמים או זוועה (אנגלית), איקמוס (2008).
- זאב נ', "הצעת חוק הגנה על ערכי מנהג, תרבות ומורשת לא מוחשיים", תשע"ב-2012, הכנסת ה-18, פ/4118/18, סעיף 2.
- יסיף ע', אגדות צפת - חיים ופנטסיה בעיר המקובלים, אוניברסיטת חיפה, ידיעות ספרים/חמד, חיפה (2011)
- כהן מ', סיפורי צפת, משרד הביטחון (2003).
- עמית-כהן, ע', ערכים מובילים עשייה שימורית, **אתרים - המגזין**, 5 (2015), 1-7.
- עפרת ג', "אמנות ואמנים בצפת", בתוך: אלי שילר (עורך), צפת ואתריה, אריאל 157-158, ירושלים (2002).
- פרץ י', מספרי סיפורים מקצועיים בישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2005 שור נ'. תולדות צפת, תל אביב 1983.
- שחורי נ' ושמיר שנאן ל', ניהול מערכתי של שימור המורשת הבנויה ברשויות מקומיות, אתרים המגזין, 4 (2014) 37 - 46.
- ד"ר שלי-אן פלג**, מרצה בחוג ללימודי ישראל אוניברסיטת חיפה עמיתת מחקר בחוג, מרצה במכללת כנרת וחוקרת עכו.

מבנה הסאריה ושרידי השכונות ההיסטוריות בסביבתו, גלי גלעדי

העיר העתיקה בצפת מזוהה על פי רוב עם הרובע היהודי וקריית האומנים (שכונת חארת אל רומאנה ההיסטורית) המשתרעים על מורדותיה המערביים של צפת. רובעים אלו השתמרו ברובם, במהלך השנים בוצעו בהן עבודות שימור ופיתוח על ידי משרדי הממשלה השונים והם מושכים מבקרים ותיירים.

בשלהי התקופה העותומאנית ובתקופת המנדט הייתה צפת עיר מרכז נפה גדולה. העיר הייתה המרכז המסחרי, התרבותי, הדתי והמנהלי של אזור הגליל העליון המזרחי ועמק החולה. בתקופה זו הייתה צפת עיר שדה מזרחית טיפוסית ובה כל המרכיבים והסממנים האופייניים לעיר כזו: בית המושל (הסאראיה), מסגדים, זאוויות, ח'אן, חמאם ושווקים (עבאסי, 2015).

רובעי העיר ההיסטורית, שהתפרסו מסביב למצודת צפת, היו בנויים בבנייה מרקמית צפופה האופיינית לערים מזרחיות. הרבעים הערביים ננטשו על ידי תושביהם במלחמת העצמאות. למרות שחלקים גדולים מהם נהרסו, נותרו בעיר שרידי מבנים ומרקמים של השכונות ההיסטוריות, ואף הם ראויים להתייחסות ושימור. ביניהם שרידי השכונות הערביות חרת א כרד, חארת א-סאוואוין ועוד.

בתמונה משנות הארבעים נראות השכונות ההיסטוריות שהשתרעו מצפון וממזרח למצודת צפת. ברקע בולט מגדל השעון של מבנה הסאריה, מימין לו מבנה זוואית אלאחמדיה (מתחם המועצה הדתית של ימינו). ניתן להבחין ששני המבנים ממוקמים מעל החתכים המלאכותיים של המחצבה ההיסטורית. על המדרון המשתפל מהסאריה לכיוון ואדי חמרה משתרעת שכונת א-ח'דראת (מתחם כ"ג) ששרידים ממנה קיימים עד היום.

ב-2015 ערכתי סקר שימור למתחם שלמרגלות הסאריה, הידוע כיום כמתחם כ"ג. מתחם לא מוכר, שהיה חלק מהמרקם ההיסטורי של העיר עד ל-1948, וחלקים ממנו שרדו את הרס השכונות הערביות בעשורים הראשונים להקמת המדינה. הסמטאות ההיסטוריות, החצרות והמבנים ששרדו, יוצרים מרקם בנוי הראוי לשימור ולשיקום.

1. מתחם כ"ג/ שכונת א-ח'דראת - רקע היסטורי

שכונת א-ח'דראת ממוקמת בתפר שבין השכונות ההיסטוריות חארת א-סאוואוין, ספד וחארת א-חנדק ומשתרעת על המורד הצפון מזרחי של גבעת הסאריה. השכונה היא חלק משכונת א-סאוואוין, שחלקים נוספים שלה שרדו לאורך רח' הפלמ"ח. ממזרח נקטע הרובע על ידי דרך ז'בוטינסקי שנפרצה בשנות ה-60 של המאה הקודמת. סמוך לדרך ניתן להבחין גם כיום בשרידי צריח המסגד של הרובע.

פרופ' מוסטפא עבאסי, במחקרו המקיף על צפת (עבאסי, 2015), כותב כי הבתים השתייכו ברובם למשפחת ח'דרא, שנמנתה על שכבת המשפחות הבולטות שעסקו בענייני מינהל

בצפת המנדטורית: משפחה זו הייתה מהגדולות בעיר, בניה התגוררו ברובע נפרד, שנקרא על שמם, אל-ח'דראת. הוא בנוי בצורת רובע ערבי טיפוסי ושוכן באחד המקומות היפים בעיר, מסביב למתחם הסאריה, על הגבעה המזרחית בצפת, המשקיפה על נחל עכברה שנודע אז בשם ואדי אל-חמרה (הנחל האדום), ועל הר כנען, ורוב בתיו עדיין קיימים. משפחות הח'דראת לא נמנו עם הנכבדות והוותיקות ועד שנות העשרים גם לא הייתה להן השפעה פוליטית בעיר. דוח של הש"י [שירות הידיעות של ההגנה] קבע כי בני המשפחה 'לא נמנו אף פעם על כת האפנדים... ואף פעם לא חבשו תרבוש לראשם'.

רק משנות השלושים, עם העלייה במעמדו של בנה, צובחי ב"י, התעצם כוחה, והיו שטענו כי הגיעה למעמדה בין השאר בזכות מזגם התקיף וכוחם הרב של בניה. הבולטים מבני המשפחה היו: אבו אשם מוחמד אל חדרה - מנהיג המוזכר גם בדוח"ת ההגנה ועו"ד צובחי אל ח'דרה הנזכר לעיל. צובחי אל ח'דרה שירת כקצין בצבא העות'מאני ובצבא הבריטי, לאחר מכן למד משפטים ובהמשך הפך לפעיל בתנועה הלאומית הפלסטינית.

במלחמת העצמאות, לאחר מנוסת ערביי צפת, נותרו השכונות הערביות ריקות. בבתים שוכנו משפחות של עולים חדשים וחלקם אוכלסו על ידי משפחות ותיקות מהרובע היהודי שבתיהן נהרסו במהלך המלחמה. בחלקו הדרומי של המתחם, בחלקות הזיתים, הוקמה שכונת צריפים לעולים חדשים בודדים, שכונתה בפי תושבי צפת "הרווקיה". כבר בשלב זה נהרסו מספר מבנים בשוליו הדרומיים של השטח הבנוי. בשנות ה-60 נפרצה דרך ז'בוטינסקי

ובבנה הקיר התומך התוחם את השכונה לאורך הרחוב. כתוצאה מכך נהרסה חלק מהרקמה העירונית ההיסטורית. בשנות ה-70 נמשך הרס המבנים על המדרון לואדי חמרה, ממזרח לדרך ז'בוטינסקי ובמתחם. למרות ההרס, חלקים מהשכונה, הממוקמים למרגלות הסאריה, שרדו גם אם חלקם במצב שימורי גרוע. השתמרו רבים ממאפייני הבינוי, והם ראויים לשימור ולשיקום.

1.1. מאפייני הבינוי במתחם כ"ג

המרקם האורבאני של שכונת סאוואין היה דמוי קאסבה - רקמה עירונית צפופה, מורכבת מגיבוב גושי בינוי קטנים של בתים וחצרות מוקפות חומה, הדבוקים זה לזה בצורה לא סדירה ו'מקרית'. הבינוי האורגני מותאם לטופוגרפיה ומלווה אותה. מרקמים מסוג זה התפתחו בכפרים ובערים לאורך שנים רבות, בהתאם למסורות ומנהגים חברתיים: במקרים רבים בנו בני הדור השני את בתיהם על חלקת המשפחה בצמוד לבית אביהם. לעיתים נבנו גם חדרי מגורים חדשים לרווחת המשפחה, חדר אירוח, מטבח, מחסנים וכד'. חדרי המגורים החדשים סודרו כאילו היו בתים עצמאיים ופתחים פנימיים לא קישרו ביניהם. בניית יחידות חדשות הובילה לפעמים ליצירת מקבץ גדול סביב חצר פנימית, שבו לכל אחת ממשפחות האב היה בית בן חלל יחיד. במקבצים מגובשים ומפותחים אפשר לראות למעשה טיפוס בניין בפני עצמו.

המקבצים נטו להצטרף לשכונות של בתי אב ממוצא שבטי אחד.

נפחי הבנייה

נפחי הבנייה האופייניים נגזרים משיטות הבנייה המסורתיות. היחידה הבסיסית היא דירת החדר, שמידותיה החיצוניות הן עד 7 מ', וגובהה עשוי להגיע ל- 5 מ' (מידת פנים החלל) ויותר. לעיתים צירוף מספר יחידות יוצר מסה בעלת נפח גדול יותר (ראו בתי ליוואן להלן). מספר הקומות אינו עולה על שתיים, לעיתים על גבי מרתף. הרושם המתקבל הוא של אוסף 'קוביות' המפוזרות על המדרון באופן אקראי, אך בהתאמה לטופוגרפיה.

פרצלציה

ממפות הסקר הבריטי ניתן ללמוד שמבנה החלקות ההיסטורי לא השתנה כמעט מאז ימי המנדט. חלוקת השטח מגדירה את שטחי הציבור והדרכים שבבעלות ציבורית (מתרופה) ואת החלקות הפרטיות. הרקמה הצפופה האופיינית לעיר המזרחית, התפתחה באופן ספונטני ולא על בסיס גריד מתוכנן. שימור הפרצלציה הקיימת הוא אחד האמצעים לשימור מבנה הסמטאות והבינוי האופייני.

סמטאות המתחם

סמטאות המתחם מתפצלות מרחוב כ"ג (שם עכשווי), היורד בשיפוע מתון ממגרש החנייה הנמצא מתחת לחזית הצפון מערבית של הסאריה. לפני פריצת דרך ז'בוטינסקי המשיכה הסמטה (רחוב כ"ג) עד למסגד א-סוויקה ולכיוון רחוב ירושלים. הסמטאות הפנימיות של המתחם פרושות במקביל לקווי הגובה של המדרון. מהלכי מדרגות קצרים מגשרים על השיפועים המתונים.

הסמטאות השתמרו באופן חלקי. מבין שלוש הסמטאות במתחם, הסמטה האמצעית שמרה על אופייה והיא מוגדרת משני צדדיה ע"י קירות המבנים וחומות החצרות.

חצרות

החצר הייתה המרכיב הבסיסי של הבית העירוני המסורתי. במרכז נמצא על פי רוב פתחו של בור מים ולעתים הייתה בה גם גינה קטנה. במפה הבריטית מסומנים בורות המים בחצרות הבתים.

החצרות הן חצרות סגורות, מוקפות חומת אבן. לכל הבתים שנסקרו במתחם יש חצרות, כיום רובן מוזנחות ומכוסות צמחייה שגדלה פרא. שערי הכניסה לחצרות במתחם הם בדרך כלל שערי מתכת מתקופות שונות. חלק מהחצרות נחסמו בבנייה בבלוקים כדי למנוע פלישות.

טיפוסי מבנים

בתי חצר

בית חצר אופייני מאורגן סביב חצר פנימית, סביבה בנויות יחידות המגורים של המשפחה, או של חמולה אחת או יותר. הדירות עצמן הן מקבץ של חדרים מרובעים, שנבנו זה לצד זה ללא מסדרונות מחברים, או מדרגות פנימיות. חדרים השייכים ליחידת מגורים מסוימת חוברו זה לזה באמצעות פתחים פנימיים. במאה ה-19 היו בתים רבים שבהם כל חדר נפתח רק כלפי החצר הפנימית וממנה היו עוברים לחדרים אחרים ביחידת הדיור. במשך השנים נבנו על הבתים החד-קומתיים המקוריים קומות נוספות והוקמו אגפי משנה בתוך שטח החצר.

בתי ליוואן

בתמונות ההיסטוריות של המתחם ניתן להבחין בבתי ליוואן - טיפוס בית המבוסס על ליוואן (חלל הפתוח לכל רוחב חזיתו) ושני חדרים, אחד מכל צדי הליוואן. טיפוס זה, בוואריאציות שונות, היה שכיח בבנייה העירונית במאה ה-19, הן כמבנה בפני עצמו והן כיחידה בתוך בית חצר.

מבנה 'גשר'

עם הצטופפות הבינוי, נבנו לעיתים מעל הסמטאות מבני 'גשר', שנתמכו על גבי אומנות ששולבו בקירות המבנים הגובלים בסמטה ואפשרו מעבר מתחתם. בתמונות ההיסטוריות של המתחם ניתן להבחין גם במבנה גשר.

2. זאוויית אלאחמדיה, או אלעראקיה - חצר המועצה הדתית

המתחם ממוקם בפינת הרחובות הפלמ"ח- עליה ב', חומת אבן תוחמת אותו מדרום וממזרח ומפרידה בינו לבין הרחובות הגובלים בו. הכניסה לחצר המתחם דרך שער מסוגן הפונה אל רחוב הפלמ"ח. בתוך החצר שני מבנים, התוחמים אותה מצפון וממערב. המבנה הקדום בחצר הוא זאוויית אל אחמדיה הידועה גם כזאוויית אל עראקיה, אחת מתוך שלוש זאוויית שהיו בצפת בתקופת המנדט (זאווייה היא מקום תפילה ופולחן של מסדר סופי).

הזאווייה קרויה על שם השיח' מחמד אבן עראק, נכד צ'רקסי מדמשק שנמנה עם האסכולה של אבן אלערבי. ככל הנכבדים נהנה אבן עראק מחיי מותרות, אולם המפנה בחייו חל כאשר הכיר את השיח' סידי אבן מימון שהיה גם הוא מחסידי אבן אלערבי. אבן עראק הושפע ממנו והלך בדרכו לתנועה הסופית. במהלך מסעותיו הרבים הוא ביקר בצפת. לאחר מותו של אבן מימון הפך בן עראק ליורשו כראש מסדר סופי שנקרא אלעראקיה, והוא זה אשר ייסד את הזאווייה בצפת (עבאסי, 2015).

זאוויה זו שימשה בין השאר ללימודי דת. בתקופתו של מוצרף מחוז עכו אחמד פשה אל-צלח, בשנת 1898, הורחבה הזאוויה. נוסף לה המבנה הדרומי והיא הוסבה בחלקה לבית ספר יסודי לבנים, ומאז נודעה בשם מדרסת אל זאוויה. בשנים הבאות הפסיק המבנה לשמש כזאוויה סופית והועמד כולו לרשות בית הספר היסודי לבנים עד לסוף ימי המנדט הבריטי. בשנות השלושים של המאה הקודמת נבנתה מעל הזאוויה קומה נוספת ובה שתי כיתות לימוד. לאחר מלחמת העצמאות שימש המבנה כבית חינוך ורבים מוותיקי צפת זוכרים בגעגועים את תקופת הלימודים בבית ספר זה. במבנה משולבים אלמנטים מן התקופה הממלוכית (רפאל מלכה, 2015) וייתכן כי נבנה מחדש בתקופה העות'מאנית על יסודות מבנה ממלוכי שחרב באחת מרעידות האדמה שפקדו את צפת. הנוסע התורכי אבליה צ'לבי, שביקר בצפת בשנת 1648, מזכיר כי 'בעיר שבע זאוויות' ולא מן הנמנע כי אחת מהן היא זו.

2.1 שער הכניסה

שער הכניסה מתוארך לתקופה העות'מאנית המאוחרת בה שימש המבנה כזאוויה מוסלמית. מעל לקשת השער מסגרת מעוטרת חקוקה באבן, בתוכה הייתה קבועה בעבר כתובת. משקוף שער הכניסה עשוי שיש אפרפר והוא למעשה כתובת ממלוכית הפוכה בשימוש משני. הכתובת שימשה כמשקוף חלון בג'מע אל ארבעין (מסגד הארבעים), מסגד מימי הממלוכים שמקומו אינו ידוע. מידות המשקוף כ-32-180X"מ ובצידו הפונה אל הרחוב ניתן להבחין בחורים בהם היו קבועים סורגי הברזל של החלון. בחלקו התחתון של המשקוף כתובת בערבית ובה שלוש שורות וזו לשונה: "בשם אללה הרחמן והרחום. בנה את הג'אמע המבורך הזה, מתוך שאיפה לרצות בדרך זו את פני אללה האצילים (כשהוא מקוה לסליחת אללה) והמיחל לחסד אללה העשיר, מוסא אבן אמיר חאג' אל קרשי, ינהג בו אללה בטובו... (זהה) בתחילת חודש שעבאן אל מרכם, שנת שבע וחמישים ושמונה מאות. יברך אללה את אדונו מוחמד ומשפחתו ורעיו (גם יחד)" (ידין, 2014).

הכתובת אינה ניתנת לקריאה מלאה, משום שקצות המשקוף מונחות על מזוזות הכניסה, המסתירות קטעים מן הכתובת. ההשלמות הן משוערות. זמנה של הכתובת הוא שנת 857 להיג'רה, כלומר שנת 1453, (דמתי, 2002).

2.2 המבנה הצפוני - זאווית אל ערקה או אל אחמדיה, כיום מועדון קידום נוער

המבנה הצפוני, המבנה הקדום באתר, משמש כיום כמועדון לקידום נוער בסיכון. קומת המבנה התחתונה היא מבנה זאווית אל אחמדיה (נקראה גם בשם אל ערקה). בתיק מחלקת העתיקות של המנדט נקראת בשם זאווית אבן חביב. ראשיתו של המבנה, ככל הנראה, כזאוויה מן התקופה הממלוכית. כיום מצופים חלק מקירות המבנה החיצוניים בטיח עבה. אך במקומות בהם נפל הטיח, בפתח הכניסה לזאוויה, ניתן להבחין כי הוא בנוי מאבני גיר לבנות ומאבני בזלת שחורות לסירוגין, בסגנון שהיה מקובל במבנים ממלוכים ונקרא בשם 'אבלק'. בראש הפתח משקוף שיש אפרפר, ועליו תבליט של ורדה (רוזטה) מסוגנת (סגנונה של הורדה וכן איכות ביצועה מרמזים כי ייתכן ונלקחה ממבנה צלבני והיא משמשת כאן בשימוש משני. נטילת פריטי אומנות צלבניים לשימוש במבנים שבנו אופיינית לממלוכים. שילוב אלמנטים ממלוכיים במבנה מעיד על כך שיתכן והוא בנוי על יסודות ממלוכיים, נהרס באחת מרעידות האדמה שפקדו את צפת, ונבנה מחדש בתקופה העות'מאנית, או שנעשה בו שימוש באבנים שהובאו למקום מאתר ממלוכי שחרב. למבנה כניסה אחת בלבד. החלל בנוי משלושה קמרונות צלב הנשענים על אומנות מאסיביות הבנויות אבנים גדולות, שיתכן כי שרדו מהמבנה המקורי. כיום מחולק המבנה לשני חדרים על ידי קיר שנבנה ככל הנראה בתקופה מאוחרת: חדר גדול אליו נכנסים בפתח המבנה, וחדר קטן במזרח, שהכניסה אליו

בדלת הקבועה בקיר. בקיר הדרומי של החדר הקטן (מחרב) גומחת תפילה) גדול ומרשים. מציאותו של מחרב תואמת את שימושו המקורי של המבנה כזאווייה סופית, בה נערכו גם תפילות. בימי המנדט הבריטי שימשו מבני הזאווייה כבית ספר יסודי לבנים והותאמו לתפקידם. נעשתה חלוקה פנימית של חללי המבנים לכיתות לימוד, נוסף גגון לאורך חזיתות המבנים הפונות אל החצר ונוספה קומה נוספת מעל מבנה הזאווייה. הקומה העליונה מחולקת לשני חדרים ועולים אליה בגרם מדרגות אבן כפול והיא שימשה את בית הספר.

3. הסאריה

מתחם הסאריה נמצא בשולי העיר ההיסטורית, על שלוחה דרומית של גבעת מצודת צפת. המתחם הוא חלק מהמרכז האזרחי של צפת ומשמש כיום כמתנ"ס העירוני ע"ש וולפסון. הסאריה, ומתחם המועצה הדתית מנגד, ממוקמים על מצוק מלאכותי, ככל הנראה חלק מדופן של מחצבה גדולה ממנה כרו הצלבנים את האבן לבניית המצודה. **לאורך ההיסטוריה היה המבנה נקודת ציון חשובה בנוף העירוני.**

למבנה הסאריה שלושה אגפים התוחמים חצר פנימית. גדר-חומה תחמה את המתחם מכיוון צפון מערב וכהמשך לאגפים הצדדיים. הכניסה למבנה ולמתחם היא מהחזית הדרום מערבית של האגף המרכזי, דרך פתח מקושת, שרוחבו כ-2 מ', ובו דלת המובילה לחצר דרך מעבר מקורה.

המבנה בנוי בטכנולוגיות בנייה שונות בהתאם לשלבי הבנייה השונים. לאגפים הצדדיים נוספה בנייה חדשה בשנות ה-70 של המאה הקודמת.

קומת הקרקע היא החלק הקדום יותר של המבנה ומיוחסת לדאהר אל עמר. ייתכן ונבנתה על שרידי מבנה קדום יותר. במקור, הכניסה לכל החללים בקומת הקרקע הייתה מהחצר הפנימית. החזית הדרום מערבית של קומת הקרקע הייתה אטומה, ללא פתחים כלפי חוץ, למעט שער הכניסה למתחם הקומה העליונה נבנתה, ככל הנראה, במחצית השנייה של המאה ה-19. בחזית הקומה, הפונה לחצר, מרפסת שקועה, לאורכה ארקדה של עמודים וקשתות התומכים בגג הרעפים. ארקדות מסוג זה, הנתמכות על ידי עמודים מעוטרים בכותרות אבן היו נפוצות בבתי ליואן ובבנייה העירונית משלהי המאה ה-19 (קרויאנקר, 1985).

מדרגות חיצוניות הובילו לקומה מהחצר הפנימית אל פתח שהיה קבוע בקיר בין העמודים, ומעליו מסגרת אבן מעוטרת שנועדה לכתובת. ככל הנראה כתובת הקדשה לשליט שבימיו נבנתה הקומה. בשיפוץ של תחילת שנות ה-70 נהרסו המדרגות המקוריות והוחלפו במדרגות הקיימות כיום.

מבנה הסאריה בצפת הוא חלק ממורשת בנויה רחבת היקף שהותירו בגליל דאהר אל עמר ובני משפחת זיידאן. לסאריה בצפת מאפיינים אדריכליים המשותפים למבנים נוספים שנבנו על ידי דאהר ובני משפחתו ברחבי הגליל.

צפת נכבשה על ידי דאהר אל עמר בראשית שנות השלושים של המאה ה-18 ותושביה נבזזו על ידי אנשיו. עקב כך נתגלע סכסוך בינו לבין פחת צידון, אולם מעמדו של דאהר התחזק מאוד, ומעתה הוא מכונה "השיח' של צפת".

בשנת 1754 ביקר בצפת המיסיונר הגרמני שטפן שולץ:

"העיר אינה כה קטנה כפי שהיא נראית במפה, היא הייתה כבר בימי קדם עיר גדולה ומפורסמת. יש הקוראים לה בית אל או בתוליה. לפני שימשה מושב לפחה של צידא או צידון. עכשיו היא מקום מושב השיח' השולט מכאן על האצילים, משרה אשר בה כיהן בזמנו השיח' דאהר. אך כיון שעכו נשאה יותר חן בעיניו, הושיב את אחר מבניו בצפת והוא עצמו יושב בעכו. כאשר כותב לו הפחה, הוא פונה אליו בלשון: שיחי אלמשאיח' צפת - כלומר, שיח' ראשי של צפת" (שור, 1983).

דאהר נהג לא אחת לעשות שימוש בשרידי הביצורים הצלבניים תוך ששיקמם (בציפורי, בשפרעם, בעכו, בג'ידין ועוד). חומות טבריה, שחודשו על ידי דאהר בשנים 1738-1739, נבנו על תוואי החומה הצלבנית תוך שימוש באבנים מהתקופות הצלבנית והעות'מאנית הקדומה (סטפנסקי, 2010).

הסאריה בצפת נבנתה, קרוב לוודאי, מאבנים שנלקחו ממצודת צפת. ייתכן והוקמה על שרידי מבנה קדום יותר. הנוסע התורכי אבליה צ'לבי, שסייר בארץ בין השנים 1648-1650, ביקר בצפת ומציין שבעיר היו שלושה חאנים המיועדים להולכי רגל "האחד מהם, חאן הפחה, נמצא לרגלי המצודה. זהו חאן גדול מידות, לו שער ברזל כמו במצודה, תכניתו רבועה והוא מתנשא לגובה ארבע קומות" (צ'לבי, 1980). ייתכן והמבנה

אותו מתאר צ'לבי שימש כבסיס למבנה שבנה דאהר עבור בנו.

לדברי הארכיאולוג עמנואל דמתי, צורת הבניין המקורי הייתה רבועה ובפינותיו נבנו ארבעה מגדלים עגולים. המגדלים העגולים בפינות המבנה מוכרים לנו גם ממבנים נוספים שהקים דאהר אל עמר בגליל, ביניהם חומות טבריה ומצודת טבריה, שנבנתה בשנת 1745 על ידי צ'ולייבי, בנו של דאהר, גם היא עם מגדלים עגולים בארבע פינותיה.

במרכז החצר היה בור מים. לא ידוע אם בור המים נבנה בתקופתו של דאהר, בתקופה שקדמה לו, או בתקופה מאוחרת יותר. בור המים היה בשימוש גם בתקופה המנדטורית.

ביום ה-31 באוקטובר 1759 פקד רעש כבד את הגליל ובקעת הלבנון. רעידת האדמה גרמה להרס ניכר בצפת. קונסטנטין וולני, נוסע צרפתי שביקר בארץ ב-1785, כתב כי זו 'הרסה את הכל, וצפת אינה אלא כפר עזוב כמעט לגמרי'. מבנה הסאריה נפגע, ככל הנראה, גם הוא ברעש.

לא ברור אם המבנה שוקם בתקופתו של דאהר. ר' שמחה מזאלושיץ, שהגיע לצפת ב-1764, מתאר בספרו 'אהבת ציון', הובלת אבנים מן המצודה לבניית בנין אחר:

...שם ראינו את האבנים יקרות שמסיעין מההר ונושאים על הגמלים. ושאלתי מה צורך להאבנים? הלא כל העיר מלאה אבנים מחורבות הבתים בעוונותינו הרבים. והשיבו לי כי לעת עתה מצא השר כתבי היהודים במבצר שעל ראש ההר בצפת ומקודם היה מגדול עוז במבצר ההוא... ושר העיר עתה רוצה לתקן את המבצר ההוא ולהעמידו על כנו אבל אמרו כי לא יכול לתקן, לפי שצריך הוצאה גדולה והמלאכה מרובה (יערי, 1973).

יתכן שהשתמשו באבני המצודה להרחבתו או לתיקונו של מבנה הסאריה.

לאחר מות דאהר אל עומר בשדה הקרב ליד עכו בשנת 1775 וחיסול שלטונו, עבר הבניין לידי השלטון התורכי המרכזי.

במפת ז'קוטן מ-1799 מסומן מבנה הסאריה כמבצר הקטן. (Petit Fort) מבנה מרובע, עם מה שנראה כמגדלים בארבעת פינותיו. הסאריה נזכרת בתיאורו של קצין ההנדסה, שנלווה

לגנרל מירא מצבא נפוליאון במסעו לצפת: "לא מצאנו שום כוח במצודה הגדולה של צפת, גם במבצר הקטן לא מצאנו אויב. המבצר הקטן במצב גרוע, ואין זה אלא בית ישן עם שני צריחים רעועים" (שור, 1983).

בשנת 1837 פקד את צפת רעש נוסף. בתחרטיו של הצייר הבריטי ויליאם הנרי ברטלט, שביקר בצפת באמצע שנות ה-40 של המאה ה-19, נראה מבנה הסאריה הרוס חלקית. ניתן להבחין בשני מגדלים בחזית הפונה למצודת צפת.

ויקטור גרן, שביקר בארץ ישראל במחצית השנייה של המאה ה-19 (1869 – 1880), מציין כי "על הגישה לצפת הגנו עוד שני מבצרים, מצפון מזרח ומדרום מזרח, פחות גדולים בהרבה, שנבנו קרוב יותר לימינו וגם הם מטים לנפול" (גרן, 1984).

במפת הסקר הבריטי, משנת 1878, מסומן מבנה הסאריה כחאן - מבנה מרובע סביב חצר וארבעה מגדלים עגולים בארבע פינותיו. בסוף המאה ה-19, כאשר חלה התעוררות גדולה בארץ ישראל והתורכים ביצעו מפעלי בנייה נרחבים, הם שיפצו את הבניין המט ליפול והפכוהו לסאריה של המושל המקומי.

בתקופה זו נבנתה ככל הנראה הקומה השנייה, שהגישה אליה הייתה במדרגות חיצוניות מהחצר הפנימית. למגדל הפינה הצפוני מערבי הוסיפו לקראת שנת 1901 מגדל שעון מרובע. בתקופה זו נבנו ברחבי האימפריה העות'מאנית, לכבוד מחצית היובל לשלטונו של הסולטאן עבד אל חמיד השני, יותר מ-100 מגדלי שעון, מתוכם כשישה או שבעה מגדלים בארץ (בארץ הוקמו מגדלים ביפו, צפת, חיפה, חאן אל-עומדאן בעכו, ובשכם. חמש שנים מאוחר יותר נבנה מגדל שעון שישי בשער יפו בירושלים מגדל שביעי, שעדיין קיים ספק אם הוא מגדל שעון, נמצא במבנה הסאריה בנצרת).

חג חצי היובל לסולטאן נחוג ברחבי הארץ. עיתון החבצלת (5 באוקטובר 1900) דיווח מצפת בתקופת המנדט שימשה הסאריה כתחנת משטרת צפת, בית מעצר ובית המשפט המקומי Law court הבריטים שיפצו את המבנה כדי להתאימו לצורכיהם. כבר בנובמבר 1920 החלו עבודות שיפוץ ותיקונים במבנה הסאריה. השיפוץ בוצע על ידי הקבלן הצפתי בן ציון ברוכשטיין,

בהנחיית מחלקת עבודות ציבוריות של ממשלת המנדט. חומרים המיועדים לעבודות השיפוץ נשלחו על ידי מהנדס מחוז חיפה לטבחה ומשם לצפת. השיפוץ כלל גם תיקון והחלפה של חלונות ותריסים, עבודה שברוכשטיין התמחה בה. ב-1927 בוצעו, ככל הנראה, שינויים באגף המרכזי של קומת הקרקע של הסאריה, כדי להתאימו למשרדים עבור המפקח הראשי וצוותו. השינויים כללו גם פתיחת חלונות בקיר החזית הדרום מערבית.

במאורעות תרפ"ט רוכזו כאן יהודי צפת כדי להגן כביכול על חייהם, שעה שהתושבים הערבים בזזו את הרובע היהודי. בנימין גייגר, שחווה את המאורעות כילד, כותב: "יצא כרוז, בהוראות הקצין הבריטי פאראדי, הקורא לכל יהודי הרובע להתפנות מבתיים ולהגיע לסאריה....למעלה מאלף איש נדחקו בחצר הסאריה המוקפת מרפסות, מתחת להן אורוות הסוסים, ובמרכז - השוקת...ברקע עוד נשמעו הדי הפורעים..." (גייגר, 2011). מיריות שנורו על ידי שוטר ערבי, שהופקד על שמירת היהודים, נהרגו שניים ונפצעו ארבעה מן היהודים שהצטופפו בחצר. ב-1943 הושלמה מצודת הטגארט בהר כנען.

תחנת המשטרה ובית משפט השלום עברו למשכנם החדש בכנען, ובניין הסאריה הוסב לפנימיה/ מעון ממשלתי לבנים, כולל כיתות לימוד וסדנאות להדרכה. במלחמת העצמאות

העביר השלטון הבריטי את הסראיה לידי "צבא ההצלה הערבי" שעשה אותו למפקדתו. לאחר שחרור העיר שימש הבניין כבסיס צבאי של צה"ל ובהמשך הפך לבית אבות של מלבן. עם פינוי הבניין על ידי מלבן הוא שופץ בידי החברה למרכזים קהילתיים בצפת, בתכנונו של האדריכל אליעזר פרנקל ובשנת 1975 נחנך בו המרכז הקהילתי ע"ש אייזיק ואדית וולפסון (דמתי, 2002).

תוספת הבנייה לסאריה בצפת תוכננה על בסיס עקרונות השפה האדריכלית אותה גיבש פרנקל ברובע היהודי; גושי הבטון עם החיתוכים האלכסוניים של התוספות החדשות מבטאים את "המעבר מבנייה באבן, לבנייה בבטון מזויין, למרות היותו מצופה באבן". הקשתות אותן שילב פרנקל בבנייה החדשה הן שטוחות ורחבות, באופן המדגיש את היותן בנויות בבטון ולא בטכנולוגיות הבנייה המסורתית באבן.

ביבליוגרפיה

גרן ויקטור, 'תאור גאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ ישראל', יד בן צבי, ירושלים, תשמ"ד.

גייגר בנימין, אחד מזקני צפת: דפי חיים, גבעתיים, 2011.

דמתי עמנואל, 'אתרים ומקומות בצפת', בתוך (עורכים) שילר אלי וברקאי גבריאל, צפת ואתריה, הוצאת אריאל, ירושלים 2002.

ידין רומן, צפת, תל אביב 2014.

יערי אברהם, 'מסעות ארץ ישראל של עולים יהודים, מימי הביניים ועד ראשית ימי שיבת ציון', הוצאת מסדה בע"מ, רמת גן 1973.

סטפנסקי יוסף, "דברי השירה לטבריה המעטירה": על טבריה ויהודייה במאה ה-16, עת-מול, 213 (אוקטובר 2010), עמ' 14-17.

עבאסי מוסטפא, 'צפת בתקופת המנדט 1918-1948 ערבים ויהודים בעיר מעורבת', ירושלים 2015.

צלבי, אבליה, 'ארץ ישראל במאה השבע עשרה', נוסח עברי אלי שילר, הוצאת אריאל, ירושלים 1980.

קרויאנקר דוד, 'אדריכלות בירושלים, הבנייה הערבית מחוץ לחומות', הוצאת כתר, ירושלים 1985.

רפאל מלכא, חוקר צפת ומורה דרך, הוא שהפנה את תשומת ליבי לאלמנטים הממלוכים, בסיוור שקיימתי אתו במבנה המועצה הדתית בנובמבר 2015.

שור נתן, 'תולדות צפת', תל אביב תשמ"ג.

היוזמה להקמת בית 'יד לבנים' וקונסרבטוריון במתחם הסראיה, אורי בן

ציוני

עיריית צפת מקדמת לאחרונה יוזמה להכנסת בית 'יד לבנים' וקונסרבטוריון למתחם הסראיה. על פי תכנית האדריכל עמוס וכמן יוקמו מבני המיזם בחלק הצפוני-מזרחי של

הסראיה. אזור זה של מתחם הסראיה נהרס בעבר ברעידות האדמה וכיום נותרו שם מבנים מתקופת המנדט הבריטי. לאחר אישור התוכנית, וכחלק מתנאי ההיתר, ביצעה רשות העתיקות חפירה ארכיאולוגית במקטע זה. בחפירות, בניהול עבדאללה מוקארי שנסתיימו בינואר 2022, התגלו קיר מאסיבי, ברוחב 1.25 מ' ולצידו מסד מבנה עגול.

הקיר מקביל לחזית הראשית של הסראיה. מכאן המסקנה הייתה שמדובר בקיר החזית הצפון-מזרחית, שנהרס ברעידת האדמה, ובשרידי מגדל צפון-מזרחי. כלומר: החפירה הוכיחה את השערות עמנואל דמתי ואת העדויות ההיסטוריות לכך שהסראיה בצפת נבנתה במקור כמבנה בעל צורה רבועה בעלת ארבעה מגדלים בדומה למבנה מצודת טבריה.

בהתאם לכך גובשה ההבנה ברשות העתיקות ובוועדה הארכיטקטונית של צפת שראוי לשנות את תכנית יד לבנים (בה המבנים החדשים נמצאים על שרידי קיר החזית והמגדל ולא מאפשרים את חשיפתם). התוכנית החלופית אמורה הייתה לאפשר את הקמת מבנה ל"יד לבנים" וקונסרבטוריון לאחר השלמה של מבנה הסראיה המקורי - ובכלל זה הדגשת החזית 'האבודה', הצפון - מזרחית והמגדל שלצידה.

במרץ 2022 הועלתה חלופה תכנונית זאת על ידי הוועדה הארכיטקטונית של צפת ואף הועלתה בפני ראש עיריית צפת על ידי נציגי רשות העתיקות והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

ראש העיר החליט לדחות את החלופה הזאת ולדבוק בתוכנית המקורית בטענה שגם אם החלופה שהוצעה 'נכונה' וראויה יותר, הוא אינו מוכן לדחות עוד את אישור התוכניות ולעכב את הבנייה העתידית בגלל מחויבותו למשפחות השכולות לקידום התכנון והבנייה של מיזם יד לבנים.

תודות לאדר' ערן מורדוכוביץ, אדריכל מרחב צפון ולנטע חרש – ארכיאולוגית נפת צ.ח.ר. מרשות העתיקות על השיתוף ומתן האישור להצגת הממצאים בכתבה זו.

סוד פתרון המחסור במים של צפת בימי הביניים - מעל ומתחת לפני

הקרקע*, ינון שבטיאל

מבוא

עד המאה האחת עשרה הייתה צפת כפר קטן ובלתי נחשב בנוף הכפרי של הגליל העליון. דלות המקורות והיעדר המידע ההיסטורי עליה עד המאה השתים עשרה מלמדים על חוסר העניין בה. במהלך התקופות הרומית הקדומה והמאוחרת, הביזנטית והמוסלמית הקדומה הוזכרה צפת באופן שולי ואף מקרי, בעוד ששמותיהם של יישובים שהיו בקרבתה, כמו טבריה, מירון, כפר חנניה, גוש חלב ועכברה, הוזכרו פעמים מספר בספרות חז"ל ובספרות הנוסעים בני שלוש הדתות.

צפת נזכרת פעם אחת בלבד בספרות חז"ל, בתלמוד הירושלמי, כאתר שממנו פסק רבי שלא להשיא משואות לשם הודעה על מועדי ראשי החודשים. אצל אוסביוס נזכרת צפת בשתי מילים בלבד, 'עיר הכנענים', בהתייחסו אל זיהויה על פי ספר שופטים א, יז, וזיהויה זה כידוע אינו נוגע לצפת שבגליל.

במאה השביעית הוזכרה צפת בפיוט שחיבר הפייטן ר' אלעזר בירבי קיליר כיישוב שישבו בו כוהנים ממשמרות יקים ופשחור. ובשחזור כתובת כ"ד משמרות הכהונה שנמצאה בקיסריה, ושתוארכה למאות השלישית-הרביעית, הציג מיכאל אבי-יונה את שמו של היישוב צפת

שהתגלה על שבר אבן כיישוב שהתגוררו בו כוהנים ממשמרות אלו. בספר מסעותיו של ר' בנימין מטודלה בארץ-ישראל ובסוריה ובספר מסעותיו של ר' פתחיה מרגנשבורג - שניהם מראשית המאה השתים עשרה - לא נזכרה צפת בין האתרים הסמוכים לה, עלמה, מירון, טבריה, ארבל, כפר חנניה, קדש ועוד, הנזכרים שם.

עדותם של שמואל בן שמשון משנת 1211 ור' יהודה אלחריזי משנת 1215: הראשון תיאר את מסעו מטבריה לצפת ואת ביקורו במערת ר' חנינא בן הרכינס (ידועה כיום כמערת שם ועבר) וציין שיש בה {בצפת} ח' מנינים ואילו ר' יהודה אלחריזי הזכיר את צפת בנשימה אחת עם צדוק הכהן ראש ישיבת גאון יעקב - אלה העדויות הממשיות ביותר בעת ההיא. מאז שנכבשה צפת בידי הצלבנים, בשנת 1099, והגבעה הגבוהה שבמקום זכתה לחשיבות ביטחונית ונבנתה עליה מצודה, חלה התעוררות ביחס אל צפת, והדבר משתקף מן המקורות.

המאבק הארוך בין הצלבנים למוסלמים הציב את צפת ובפרט את מצודתה כעמדה מבוצרת מרכזית הצופה ושולטת על מרחבי הגליל כולו ועל דרום-מזרח עבר הירדן. הבישוף של עיר הנמל הצרפתית מרסיי, בנואה ד'אליניאן, (Benoit d'Alignan) שהיה היזם לבנייתה של המצודה, תיאר אותה בהפלגה יתרה כ'מבצר אדיר שנבנה בשקדנות כה רבה, באופן כה מופלא ובפאר כה גדול, עד שמבנהו הנפלא והמעולה נראה כאילו נעשה בידי האלוהים הכל יכול ולא בידי אדם'. תיאור זה מלמד לא רק על גודל המצודה ופארה אלא גם על חשיבותה בעיני הצלבנים במאה השלוש עשרה. רק למן התקופה הממלוכית הגיעו לידינו מקורות המתארים בהרחבה את היישוב בצפת ואת חיי התושבים במקום. נראה שמימיו של הסולטאן אלמלך אלזאהר בִּיבֵרס (1260-1277), מבכירי הסולטאנים הממלוכים, ועד ימיו של הסולטאן אלמלך אלאשרף סִיף אלדין קאיתבאי (1468-1496) חל מהפך בהתייחסות אל צפת הן במישור הביטחוני והן במישור האזרחי. ביבֵרס הפך את מצודת צפת לאתר המבוצר החזק ביותר בארץ-ישראל, הקים לצידה מדרסות (בתי ספר ללימודי דת), מחנות צבא, מסגדים, בתי מרחץ ושווקים, והעלה את צפת למעמד של מרכז השלטון הממלוכי בגליל.

הסולטאנים הממלוכים ששלטו באזור אחריו המשיכו מגמה זו, אך כדי לפתח את העיר היה על הממלוכים לפתור את בעיית אספקת המים. **אספקת המים לצפת (איור 1)** צפת לא בורכה במעיינות שופעים בתחומה, אך יש מעיינות כאלה בסביבתה. אספקת המים עמדה על סדר יומה של העיר גם בתקופת הביניים האסלאמית ובעת החדשה, לרבות במאה העשרים. באופן טבעי התעורר צורך של ממש לתגבר את אספקת המים לעיר מאז שנבנתה המצודה כעמדה אסטרטגית משמעותית בתקופה הצלבנית, וביתר שאת משהפכה העיר למרכז מנהלי בתקופת השלטון הממלוכי.

ככל הידוע לנו הראשון שנדרש לבעיות המים של צפת היה הבישוף ד'אליניאן, שכאמור יזם את בניית המצודה הצלבנית. מצודה זו נבנתה כנראה על יסודותיה של מצודה קדומה יותר, שנבנתה בשנת 1102, בימיו של כובש הגליל הצלבני טנקרד. ייתכן שמצודה זו נבנתה לצד מגדל (תצפית?) מוסלמי שנקרא בִּרְג' אליתים או שמגדל זה שולב בה. היסטוריון אנונימי שכתב על מבצע הקמת המצודה הצלבנית במאה השלוש עשרה סיפר כי הבישוף ד'אליניאן ועולים לרגל הקימו מחנה לבוני המצודה במקום שבו נמצא בית הכנסת של היהודים ומסגד של הסרצנים, ובכך הכריזו למעשה שהמבצר יבנה כדי להדוף את הכפירה של הבלתי מאמינים לחזק את האמונה בישוע ולהגן עליה. כבר בתחילת העבודה ציין ד'אליניאן שהעבודה נתקלה בקושי גדול עקב מחסור במים, ודיווח שהמים הובאו למקום ממרחקים באמצעות סוסים. ניתן להניח שהם הובאו ממעיינות נחל עמוד או מעין בירה, שני מקורות מים שופעים שעשויים היו לספק מים בכמות הנחוצה למאות פועלים; במעיינות אחרים

בסביבתה הקרובה של העיר לא הייתה ספיקה משמעותית. בשנת 1266, זמן קצר לאחר שהשלימו הצלבנים את מפעל הבנייה במצודה, כבש הסולטאן ביברס את צפת ועד מהרה הרחיב וחיזק את המצודה, והיא הפכה לסמל לעוצמת האימפרייה הממלוכית. אלדמשקי אלשאפעי אלעת'מאני, השופט הראשי של צפת במאה הארבע עשרה, תיאר אותה כ'מצודה איתנה, במעלה הר כנען שהייתה בעבר כפר ובמקומו נבנה מבצר זה שהוא צפת', והפליג בשבח האוויר הנעים שבה, 'מראה המרנין וזוהרה המופלא במיוחד באביב'. אך באותה נשימה ציטט בית משירו של ראש השופטים ג'מאל אלדין אלתיבריזי שבו הבליט המשורר את 'דלות מקורות מימיה' של העיר.

נראה שדלות מקורות המים חייבה גם את הצלבנים וגם את הממלוכים להקים מספר מפעלי מים גדולים, במיוחד על גבעת המצודה, שאמורה הייתה לאכלס מאות לוחמים - המחסור במים במצודה עשוי היה לפגום במעמדה האסטרטגי המיוחד, שנבע ממיקומה הנישא, שאפשר תצפית לטווח רחוק ובהיקף רחב. אחד ממפעלי המים האלה, שמיחס לסולטאן ביברס, כונה באר אלסאתורה. הגיאוגרף אלנצארי אלצופי אלדמשקי, שכתב את ספרו בשנת 1300, ראה במפעל זה אחד 'מפלאי העולם', ותיאר אותו בפירוט:

אחר כך שיפץ אותה [את המצודה] ובנה במרכזה צריח עגול [...] הצריח [בנוי] משלוש קומות של מבנים ושטחי שירות ואולמות ומחסנים ומתחת לכל זאת באר [איסוף] מי החורף, [אשר מימיה] מספיקים ליושבי המבצר מעונה אחת לאחרת [...] במבצר זה באר הנקראת אלסאתורה ועומקה מאה ועשרים אמה על שש אמות נגרים [רוחבה] [...] יש לה חביות מעץ שכל חבית מכילה כמות מים של כד חרס גדול וכל שתי חביות [קשורות] בחבל אחד הנקרא סרבאק שהוא כעובייה של אמת יד האדם. בכל פעם שהייתה מגיעה חבית אל המים הייתה האחרת מגיעה לראש הבאר ובכל פעם שהגיעה חבית אל ראש הבאר הגיעה האחרת אל המים. על ראש הבאר יש שתי זרועות ברזל [בעלות] כפות ואצבעות. האצבעות נתפסות בשפת החבית המלאה ושתי הכפות מושכות אותה ואז נשפכים המים אל אגן מים מרכזי שממנו היו זורמים אל מקומם. וכאשר היו המים נשפכים מהחבית הושגה המטרה. את שתי החביות האלה מושכת מערכת הנדסית בעלת קשת וגלגלים ומנגנוני הנעה, והחבל ממשיך לרכוב על הגלגלת שלו הלך ושוב ימינה ושמאלה. סביב מערכת זו יש פרדים מאומנים המסובבים אותה, וכאשר שומע הפרד המסובב את משק המים [הנשפכים] ואת [קול] משיכת השלשלת הוא מסתובב וחוזר על עקבותיו וממשיך במהלכו על פי מנהגו בכיוון ההפוך מזה שהלך [בו קודם], עד אשר הוא שומע את משק המים ואת [קול] משיכת השלשלת ואז הוא פונה לאחוריו כשהוא מסתובב בכיוון ההפוך למהלכו וכך [הלאה] באופן תמידי וזה מפלאי העולם. אם היה מישהו עומד בראש הבאר ואומר מילה בודדת היה שומע את חזרת קולו עם אותה מילה כשהוא [הקול] יורד כהרף עין עד שהוא מגיע למים הוא חוזר לאחור מכן אליו [אל הדובר] והוא שומע אותו כפי שאמר אותו. אם צעק והגביר את קולו היה שומע קול רעש ושואן של אותה הצעקה כמו רעד בגלל מרחק המים ועומקם.

גם השופט אלעת'מאני תיאר את בניית הבאר הזו כאחד מפלאי העולם, כי לדבריו היא מקבלת מימיה ממעיין שנמצא בתחתית הבאר. תיאור ממדיו של הבור ומיקומו מתאימים לבור המים הקיים עד היום במצודה. בור זה נמצא בדיוק מתחת לשרידיו של המגדל העגול, עומקו מפתחו ועד קרקעיתו הנוכחית כ-18 מ', ונפחו 1,600 מ"ק. הבור היה בשימוש כמאגר למים בתקופה העות'מאנית והבריטית, וכיום הוא פרוץ ומוזנח (איור 2).

בור נוסף נמצא כ-4 מ' מדרום לפרצה שנפתחה בבור הממלוכי בתקופה הבריטית. גם זה בור גדול, צורתו מלבנית, והוא קדום מן הבור הממלוכי ושוך לתקופה הצלבנית. פתחו נחשף רק לאחרונה אך נסגר תוך זמן קצר על ידי עיריית צפת, וכיום אין הוא נגיש (איור 3).

יש לציין שהשטח שבסביבת שני הבורות האלה הוא בעל שיפוע תלול, וקשה להניח שפרדים יכלו למשוך שם חבל שקשורות אליו חביות מלאות במים, להסתובב ולשוב ולהטביל את החביות הריקות. שטח עבודה מתאים לבהמות קיים רק בקצה הצפוני של המצודה, ושם לא נמצא שריד לבור מים שניתן לראותו ללא חפירה ארכיאולוגית.

השופט אלעת'מאני התלונן על טיב המים של צפת: 'פלאיה [של צפת]

[...] **צריח תפילה ללא מסגד, ובית מרחץ ללא מים שאין מה שמונע את כניסת הכלבים למאגר המים שלו.** במקום אחר כתב אלעת'מאני שהפרוור של צפת משתרע על שלושה הרים, ושהמרחצאות שבעיר בנויים רע, ולכן המרחצאות הפופולריים ביותר שלה הם אלה שנמצאים בוואדי, כי המים בעיר נדירים.

הקאדי אבן פאדל אללה אלעמרי, מנהל מחלקת האיגרות הסולטאנית ברחבי המדינה במאה הארבע עשרה, כתב: **'צפת היא עיר בעלת אוויר צח שמימיה מועטים. לה עין [מעייין] שדמעתי לא הייתה יכולה להרטיב את זווית האף ולא למלא את אישונה. יש בה בתי מרחץ שתושביה סולדים מלהיכנס אליהם מפאת מיעוט מימיהם'.** נראה שהמצב שתואר במאה הארבע עשרה לא השתנה ביסודו עד תחילת המאה העשרים. מנחם כהן, שנולד בצפת בשנת 1905, סיפר בזיכרונותיו כי במשך מאות שנים שימש עין תינה שבתחתית נחל עמוד מקור המים הראשי של צפת, וממנו נשאבו מים בתקופה הבריטית והועלו לבור הענק שקיים במצודה, ומשם חולקו למספר מוקדים בעיר. רשת מים עירונית לא הייתה, ורק מי שיכול היה להרשות לעצמו בנה מתחת לביתו בור מים ובו נאגרו מי גשמים. לדברי כהן בורות המים הפרטיים, שהיו במאות, הצילו את יהודי צפת ממוות בצמא במלחמת העצמאות. רק לאחרונה נחקרו בידי כותב שורות אלה ארבעה בורות ענק שהתגלו ברחבי העיר במהלך עבודות בנייה ושיפוצם של מבנים עתיקים. שניים מהבורות התגלו מתחת למבני בית החולים של האגודה הלונדונית שנרכש על ידי המכללה האקדמית צפת ועובר כיום שימור ושיפוץ תוך שמירה קפדנית על האדריכלות המקורית של המבנה. הבורות המרשימים בגודלם ביופיים ובשימורם תוארכו לזמן בניית בית החולים במאה ה-19 (מאמר מקיף על בורות המים יתפרסם בגיליון הבא של כתב העת אופקים בגאוגרפיה).

כיצד התגברו על המחסור באספקת מים לצפת

לאור הנתונים ההיסטוריים בדבר ההיאחזות הצלבנית והממלוכית סביב המצודה ולאור המסקנה המתחייבת שאוכלוסיית צפת גדלה בעקבות זאת, אנו מבקשים לבחון את סוגיית אספקת המים והאמצעים הטכנולוגיים שבהם השתמשו כדי להתגבר על בעיית חוסר המעיינות הזמינים בשטחה של צפת.

נראה שמצוקת המים בעיר גברה בתקופה הממלוכית - הגעתם של כוחות צבא ממלוכי לעיר, בנייתם של קסרקטינים, אכלוס המצודה, העסקת בעלי מלאכה ובנאים רבים, הרחבת הביצורים והפיכתה של צפת למרכז מנהלי, לא אפשרו עוד להסתפק במים שהועלו בכדים במעלה התלול ממעיינות נחל עמוד. התפתחותה המואצת של צפת חייבה לבנות מפעל מים ממלכתי שיגדיל את אספקת המים לעיר. כיצד פתרו את בעיית המחסור הגדול במים בעיר? ומי עסק בכך? לדעתנו בשלב מסוים בתקופה הממלוכית שימש ככל הנראה בור המים הענק שנבנה בתקופת ביברס או בור אחר באזור הצפוני של המצודה כמאגר למים שהובלו אליו

ממעין בסביבת העיר או ממספר מעיינות שהיו סמוכים זה לזה. כדי לבסס השערה זו היה עלינו לאתר ולבחון מקורות מהתקופה הממלוכית שעשויים היו לתאר מפעל מים כה יקר ומורכב; להתחקות אחר תוואי של אמה שהובילה מים ממעין בסביבת צפת לעבר גבעת המצודה; לברר מה היה האמצעי הטכנולוגי שבו השתמשו להזרמת המים לעיר; לאתר מעין שהיה מסוגל לספק מים בכמות שיכולה להצדיק מפעל כזה.

עיון בדו"חות ארכיאולוגיים ראשוניים וסקר יסודי שערכנו בשטחים פתוחים סביב צפת, בהר כנען ובמדרונות של גבעת המצודה, הובילו לחשיפת ממצאים התומכים בהשערותנו שהממלוכים הקימו בצפת מפעל מים ממלכתי. כמו כן התברר ממקורות היסטוריים בני הזמן שהתפתחותה של העיר בתקופת השלטון הממלוכי חייבה תגבור של אספקת המים אליה, ושהדבר נעשה באמצעות חציבת אמה שהובילה מים ממעיינות סמוכים ובניית נקבות תת-קרקעיות, ואחת מהן נחשפה ברובע היהודי העתיק של העיר.

אמת המים הממלוכית לצפת

שני מקורות חשובים הזכירו התקנת אמה המובילה מים לצפת ושניהם מן המאה הארבע עשרה. האחד הוא עדותו של אבו אלפדאא', היסטוריון וגיאוגרף שכתב שבשנת 1318, בימיו של הסולטאן הממלוכי התשיעי אלנאצר מוחמד אבן קלאון, 'נבנתה בצפת אמה שהובילה מים ממעין אל שער המצודה ואל הבוסתנים שבואדי למרגלותיה'. זוהי עדות ממקור ראשון, מאחר שאבו אלפדאא' נלווה לסולטאן במסעותיו ברחבי האימפרייה. המקור השני הוא עדותו של אבן אלג'עאן, כותב העיתים של הסולטאן קאיתבאי, על הוראה שנתן קאיתבאי במהלך ביקור בצפת 'לתקן את המצודה ואת אמת המים המובילה מים אל העיר מהמעין'. במקום אחר תיאר אלג'עאן את השתלשלות האירועים שהובילו להוראה זו: בסיוור גדול שערך קאיתבאי בארץ בשנת 1482 לערך בלויית עשרים וחמישה אצילים ממלוכים ופמליה גדולה, הוא הגיע מעזה לצפת, והעיר ערכה לו קבלת פנים מפוארת; לאות הוקרה על קבלת הפנים הבטיח הסולטאן למושל צפת בארדיבק לתקן את המצודה ואת מערכת המים של העיר.

שני הסולטאנים שבזמנם נבנה ותוקן מפעל המים בצפת נודעו כסולטאנים הבנאים הגדולים ביותר בתקופה הממלוכית, ופעילותם הרבה ניכרת בבניית אמות מים ומתקני מים אחרים באתרים ברחבי הארץ, לרבות חציבת תוואי לאמת המים מבריכות שלמה לירושלים על ידי קאיתבאי.

הקושי הגדול במקורות המזכירים את בניית האמה לצפת שלא נאמר בהם מאיזה מעין הובלו המים למצודה. תחקיר שערכנו בקרב תושבים ותיקים בעיר והסקר שעשינו בשטח הובילו לאיתור מספר מעיינות שהתאימו לצורכי מפעל כזה שכיום הם חרבים או בעלי ספיקה נמוכה, וכן לחשיפת שרידי האמה ולשחזור התוואי שלה (ראו איור 1).

תוואי אמת המים

אך מעט שרד מן האמה (איור 4). מצאנו שרידים שלה ברום 825 מ' מעל פני הים ובנ"צ 197303 – 264116, מתחת לרכס שעליו ניצבת כיום משטרת צפת, וכיוונה הכללי מצפון לדרום. השרידים נחלקים לשני קטעים: קטע אחד הוא שרידי אמה חשופה ובה צינור חרס שנתרו ממנו חלקים משוקעים בתוך הטיח; והשני הוא קטע מטויח של מנהרה שנחצבה בסלע הגיר הפריך כדי לעבור מחסום סלע. קטע האמה החשופה אורכו כ-20 מ', הוא מגיע מכיוון צפון, וחלקו נראה כמדף תלוי על קיר הסלע. הקטע המטויח שנחצב לתוך הסלע נשמר טוב יותר: הוא שרד לאורך כ-10 מ', ושאריות צינור החרס בו ברורות. האורך הכולל של שני

קטעי האמה ששרדו 30 מ'. האמה חצובה בסלע באופן (איור 1) מוקפד והיא צרת ממדים - קוטר כ-30 ס"מ. היא טיחה בטיח בהיר בעובי 5 ס"מ ונראים בו גרגרים גרוסים לבנים מעורבים בחומר אדום חיזור. הטיח שרד לאורך 5 מ' בלבד, ורמת השתמרותו בתנאי מזג האוויר הצפתי סבירה. באחד השרידים של האמה החשופה נראה כי התחלתו הייתה חצובה בסלע והתמוטטות חשפה קטע זה של האמה לחוץ. האמה הפתוחה נכנסת היישר למנהרה שחציבתה גסה. גובה פתח המנהרה כ-2 מ' ורוחבו 75 ס"מ. אורך קטע המנהרה שהשתמרה 15 מ', גובהה 0.8 – 1 מ' ורוחבה כ-70 ס"מ. המנהרה מסתיימת במפולת אבנים וסלעים הסותמת את המשכה. התמוטטות חלק של דופן הסלע בצידה הצפוני-מערבי מאפשרת לצאת ממנה למדרון התלול. ניתן ללכת בתוך המנהרה בקומה שפופה כ-10 מ' בכיוון דרום, עד שהיא מתעקלת בזווית של 90 מעלות מערבה ונמשכת עוד כ-5 מ' לכיוון גבעת המצודה. המנהרה חצובה בצורה גסה ולא מוקפדת, ואין בה סימני החלקה למעט בקיר אחד בדופן המערבית שהוחלק במים. אין במנהרה סימני בנייה או סימנים מזהים אחרים כמו חרסים (איורים 5-6).

בשנות השישים של המאה העשרים תיעדו אדם דרוקס, ארכיאולוג רשות העתיקות שסקר וגם חפר באופן חלקי במצודת צפת, ונתן תפילינסקי, שהיה מפקח רשות העתיקות, את דבר קיומה של האמה.

גם גדעון פרסטר, שסקר את אזור צפת בשנות השמונים של המאה העשרים, הצביע על שרידי אמה במורדות הר כנען. כולם סברו שהאמה הובילה מים מעין בירה, אך לא ידעו לתארכה. דרוקס ותפילינסקי שיערו שהאמה הובילה את המים עד אזור מערת שם ועבר שבצידה הדרומי של העיר, ושמשהם הועלו המים למצודה בסיפון. יוסי סטפנסקי ראה בשנת 1982 קטע נוסף של צינור החרס, שהתגלה בשלמותו, כאשר פיקח על עבודות בנייה בבית פרטי מעל אזור תחנת הדלק של צפת. באזור זה עבר הנתביב המשוער של האמה כפי ששרטטנו אותו. קטע זה של צינור החרס נמצא בנ"צ 264255 – 197401 ונראה שמקטע זה (איור 7) לפחות נכנסו המים לצינור סגור, כדי ליצור את הלחץ הנדרש להעלאתם לכיוון המצודה (איור 7).

מקורות המים של האמה

תוואי האמה מגיע מכיוון צפון, וכיוון זה מלמד שהיא ניקזה כנראה את מימי עין בירה, שהיה המעיין המרכזי של הכפר בירה בתקופה הבריטית.

המעין נבע בחלקו העליון הצפוני של

היישוב המודרני, בנ"צ 196875 – 265235. נקודת הנביעה סתומה כיום, ועץ תאנה עבות מכסה את סביבתה. מעברו השני של הכביש, לכיוון דרום, קיים בור ניקוז מסורג, וקול זרימת מים חלשה נשמע מתוכו, כנראה של מימי מערכת המעיין. כיוון זרימת המים מוביל לפריצה מאוחרת ככל הנראה של אותו נתיב זרימה בצורת זרזיף קטן המפכה כיום בצידו הדרומי-מערבי של היישוב. נתיב הזרימה הנוכחי נמצא בקו ישר ממקור המים שיבש. הזרזיף מכוסה צמחיית פטל עבותה ומכונה מעיין שמעון (נ"צ 265137 – 196835) (איור 8).

על פי עדותה של אישה המתגוררת לצד עין בירה היה בחצר ביתה הישן-ששופץ - פיר עמוק, ובקרקעיתו הייתה חצובה אמה שהזרימה מים מהמעין כשעוד היה פעיל. נראה שאמת המים הממלוכית יצאה ממעיין זה אל מצודת צפת. גובהו של עין בירה 833 מ' מעל פני הים. גובה החלק העליון של גבעת המצודה 780 מ' מעל פני הים, ושער המצודה, שאליו הובלו המים, נמצא בגובה 800 מ' מעל פני הים. הפרשי הגובה בין עין בירה למצודה אפשרו

את הזרמת המים לאזור גבעת המצודה בכוח הגרביטציה. מספר מעיינות נוספים בסביבת צפת מופיעים בסקר שערך ארנסט ויליאם גרני מסטרמן בשנת 1914, ביניהם עין אלעפיה, עין אלזרקא, עין אלג'דידה, עין אלרומנה ועין בין אלג'בליין, אך נכתב עליהם שמעטים מהם שופעים, וספיקתם הייתה 1 - 8 מ"ק לשעה. מעיינות אלו לא צוינו במפות המנדטוריות בקנה מידה 1:20000 משנת 1932 וגם לא בתצלום אוויר משנת 1948. מסטרמן דיווח בשנת 1914 שממעין בין אלג'בליין יוצא צינור שמוביל את מי המעיין ל'חלק הדרומי של המצודה'. לדבריו הצינור המודרני – מן התקופה העות'מאנית - החליף מערכת 'קדומה יותר' להובלת מים למאגר שהיה צמוד למצודה. גובהו המשוער של עין בין אלג'בליין 870 מ' מעל פני הים, וייתכן שגם הוא הזין את האמה. מיקומו היה סמוך לאתר הידוע כיום כציון קבר בניהו בן יהודע (נ"צ 265073 – 197532).

נראה אפוא ששני מקורות מים סיפקו מים לאמה: עין ביריה ועין בין אלג'בליין והם עשויים היו לתרום כמות מים לא מבוטלת לעיר המתפתחת. בין ביריה לגבעת המצודה מפריד אוכף שגובהו כ-750 מ' מעל פני הים. הדבר חייב כנראה להשתמש בשיטת הסיפון ההפוך: מים ירדו מהאמה, ממרומי הגבעה הנגדית למצודה (גבעת ביריה), ועלו עד מאגר המים (הסאתורה)?

שבגבעת המצודה - ייתכן שבסביבת המאגר היה שער נוסף למצודה. לשיטה זו דרוש צינור סגור, ואפשר שהצינור הצר ששרידים ממנו נמצאו לאורך חלקים מהאמה יכול היה לעמוד בלחץ המים של כ-8 אטמוספרות ששרר בחלקו התחתון של הסיפון. לדברי יחזקאל כהן, מהנדס המים של צפת בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים, השימוש בשיטה זו סביר והגיוני מבחינה טכנולוגית בצפת. כהן גם נסמך על היכרותו את שרידי מפעל המים הטורקי משנת 1910 שהובילו מים בכוח הגרביטציה בצינורות מעין אלג'דידה, עין אלרומנה ועין בין אלג'בליין אל בריכת המים העתיקה של המצודה. על פי נחום מינצקר שימוש בצינור להעברת מים בכוח הגרביטציה ממקור גבוה ליעד נמוך הוא פתרון יעיל גם מבחינה כלכלית, וזאת בצינור שקוטרו קטן באופן יחסי - וכזה הוא הצינור שמצאנו את שרידיו. מינצקר ציין שכאשר הפרש הגבהים אינו גדול, עדיף להוביל מים בתעלה.

תיארוך האמה

שתי דגימות טיח שנלקחו מן האמה המטויחת החצובה בסלע, האחת כמטר לפני סוף הקטע הצפוני והשנייה כמטר לפני סוף הקטע הדרומי, עברו בדיקה אנליטית במעבדות 'בטא אנליטיק' (Beta Analytic) בפלורידה.

הדגימה מסוף הקטע הדרומי הכילה שרידי חומר אורגני מפוחם. והחומר שמוצה תוארך בעזרת פחמן 14. הגיל המכיל של הדגימה הוא משנת 1298 עד שנת 1413, בהסתברות של 96 אחוזים. גיל זה מתארך את האמה לתקופה הממלוכית, וככל הנראה זו האמה שהוקמה על פי עדותו של אבו אלפדאא' בשנת 1318, בימיו של הסולטאן הממלוכי אבן קלאון.

הנקבה הממלוכית התת-קרקעית בבית פרטי ברובע היהודי בצפת (בית נפתלי)

הנקבה התגלתה בבית משפחת נפתלי, בקרבת כיכר אשת"ם (נ"צ 196511 – 263638), בשוליו הדרומיים של הרובע היהודי העתיק של צפת. במהלך שיפוץ בית נפתלי התגלה פיר הבנוי אבני גזית ועומקו כ-8.5 מ'.

בהסכמת בעלי הבית גלשנו בחבלים לקרקעיתו (איור 9) הכניסה לפיר צרה ולאורכו מדרכי רגליים. הפיר מוביל לנקבה שבה זורמים מים. החלל צורתו פרסה והוא מרופד באבנים שסותתו בקפידה. בצידו הפנימי של החלל נמצא קיר סלע חשוף רווי במשקעי מערות מהם מטפטפים מים בספיקה של 0.4 ליטר בדקה (4 במאי 2014). המים המטפטפים מהקירות נקווים במאגר מים קטן שנוצר בקרקעית החדרון. ממקור מים זה נדגמו מים לאנליזה איזוטופית של חמצן.

המים זורמים מן המאגר לנקבה קצרה וממנה לנקבה מרכזית וארוכה שתחילתה בקצה הנגדי לחלל הנביעה. האורך הכולל של הנקבה שניתן לנוע בה כ-17 מ'. הנקבה בנויה באבנים מסותתות ולה תקרה של לוחות אבן מסותתים באופן מוקפד (איור 10-11). על הלוחות יש פעילות קרסטית מוגברת בצורת נטיפים שאורכם כ-10 - 15 ס"מ. שני נטיפים נדגמו בתקרת מורד הנקבה כמטר מפיר הכניסה לשם תיארוך רדיומטרי. בנקבה, שגובהה 1.5 מ', ניתן ללכת במורד הזרימה צפונה לאורך כ-12 מ' עד לעיקול חד בן 90 מעלות. לאחר הפנייה מצטמצם גובה הנקבה, והיא נמשכת לכיוון מערב עוד כ-5 מ', עד שהיא מסתיימת בחלון מרובע שמידותיו צרות והוא משיק לרצפת הנקבה. אי אפשר לעבור דרך החלון, אך אפשר לראות מבעדו באור פנס את המשך הנקבה. על קרקעית הנקבה נמצאים חרסים שנעטפו בשכבת הקלציט.

בסיור שנערך בתוואי המשוער של הנקבה נמצאו בתים נוספים שיש בהם בורות מים. באחד הבורות נמצאה כתובת בערבית, שקשה לקרוא, ופריטים שהתגלו בו תוארכו בוודאות לתקופה הממלוכית. בור נוסף נמצא במורד, בקו ישר ממערב לנקבת בית נפתלי, במלון 'פלסיו דומיין' (Palacio Domain).

לפי מהלך הנקבה וכיוונה נראה שמימיה מגיעים עד מקווה האר", הנמצא בכניסה לבית הקברות היהודי העתיק של צפת!

תיארוך הנקבה

חמישה נטיפים ששקעו בתוך הנקבה החצובה, כמטר מפיר הכניסה, תוארכו במכון הגיאולוגי בירושלים על ידי מירה בר מטיוס בשיטת אנליטית בשם אורנים תוריום והתארוך שהתקבל הוא שנת 1429 לסה"נ. כלומר סביר שנחצבה במאה הארבע עשרה, מתאים לזמנו של הסולטאן הממלוכי התשיעי אבן קלאון, בונה אמת המים. סביר להניח שהנקבה נבנתה ביזמתו, ושמקורותיה התת-קרקעיים סיפקו מים טובים לבורות שנחצבו בידי תושבי העיר, יהודים כערבים, שמספרם הלך וגדל בעת ההיא. ייתכן גם שהנקבה נחצבה ונבנתה בימיו של הסולטאן הממלוכי אלמלכ אלזאהר אבו סעיד ג'קמק (1438 – 1453) שפטר את צפת מתשלומי מיסים על סחורות שנכנסו לעיר, ושפועלו לפיתוח העיר מונצח בכתובת הממוקמת על קיר מבנה מאוזוליאום מונומנטלי, זאוית בנאת חמאד, העומד על תילו עד היום (הכתובת הזו נשדדה לאחרונה!).

פיר (בור) המים במלון 'פלסיו דומיין' בצפת

מלון 'פלסיו דומיין' נמצא בקריית האומנים ברובע היהודי בצפת. המלון נבנה ושולב באתר ששימש בעבר כחמאם טורקי, חלק גדול מקירותיו ותקרתו המקושטת מקוריים וחלק מקירותיו הפנימיים מעידים על בנייה ממלוכית כפי שהיא מוכרת מן המצודה הגדולה של צפת. במהלך עבודות השיפוץ והבנייה במקום התגלו מספר שברי כלי חרס והם תוארכו לתקופה הממלוכית.

באחד מחדרי המלון נותר בור מים קדום, שעומקו 13 מ'. הבור בנוי אבני גוויל שהותאמו זו לזו באופן מוקפד ומחושב היטב, בבנייה יבשה ללא חומרי מליטה. בגובה 1.5 מ' מפתח הבור נבנתה כלפי מטה, קשת תמיכה לאבנים המרובדות זו על גבי זו, ובנייתו ישרה עד קרקעיתו. גם לבור זה גלשנו בחבלים. קרקעיתו חסומה בשפך של אדמה ואבנים המכוסה בשכבה גירנית של משטחי זרימה, ומים הזורמים באיטיות עדיין מחלחלים בין הסדקים. על פי כיוון הזרימה ומיקום הבור יש להניח שקיים קשר בין בור זה לנקבת בית נפתלי.

מקור המים של הבור הוא קיר הסלע המזרחי שלו, המרובד ברצועת משקעי קלציט, ושזולגים מתוכו זרזיפי מים. נראה שהפיר נבנה מעל למקום שקיימת בו נביעה. מידותיה של הרצועה הנוטפת מים 2.5×1.2 מ'. הבנייה המוקפדת והמתוכננת של הפיר מלמדת על השקעה רבה ומעידה על ניצול של כל שכבה נושאת מים ברחבי העיר שיכלה לשמש את תושבי העיר המתפתחת בתקופה הממלוכית והעות'מאנית. בור זה דומה בצורתו לבור שבקרקעיתו התגלתה הנקבה הממלוכית בבית נפתלי.

'בית הקהל' - מכלול בורות המים

'בית הקהל' נמצא בלב הרובע היהודי, בין סמטאות אלקבץ ואבוהב, ממזרח לסמטאות אדרעי ואבו ממערב. זהו מתחם בנוי גדול בן כ-850 מ"ר ועמותת לבנות ולהבנות' עוסקת כיום בשיפוצו ובשימורו. לבקשת העמותה הכינה רשות העתיקות תיק תיעוד על המבנה והצעות לשימורו. לדברי המתעדים המבנה הוא מתחם משולב של מגורים ומבני ציבור, כמו מקווה טוהרה ובית מרחץ. חלק מהמבנים היו בבעלותה של משפחת שבבו החל מהמאה התשע עשרה. מוצאה של המשפחה ממגורשי ספרד, ויש מבניה שהגיעו לצפת כבר בסוף המאה החמש עשרה. רבים מבני המשפחה היו אנשים אמידים ובעלי נכסים, ועל כן הניחו המתעדים שהמתחם כולו היה שייך בעבר לבני המשפחה ושהיו בו מגורים, מאפיינה, מקווה ובית מרחץ. על פי הארכיטקטורה והשוואות למבנים אחרים תוארך המתחם למאה השש עשרה.

במרוצת השנים נעשו במתחם שיפוצים ועבודת שימור נרחבת, נחשפו מפלסים תת-קרקעיים, וממצאים שונים אימתו במידה רבה את תיארוכו. במתחם נמצאו עשרה בורות מים במפלסים שונים. ואלה לימדו שוב על הצורך הרב במים בתקופה שבה נבנה. אחד הבורות סיפק מים באמצעות תעלות לבית המרחץ, ובור אחר סיפק מים למקווה הטוהרה. חלק מהבורות העיליים קלטו מי נגר וחלק מהבורות התת-קרקעיים קלטו זרזיפי מים משכבות האוצרות מים בקירות הסלע הצפתי. נראה ששיטה זו פעלה ברחבי העיר גם בתקופה העות'מאנית.

לסיכום

בתוקף ההכרה בצפת ובחשיבותה האסטרטגית בתקופה הממלוכית, זכתה העיר למפעלי מים ממלכתיים כדי לפתור את המחסור הגדול במקורות מים לעיר כה חשובה. הובלת מים ממרחק באמה בשיטות טכנולוגיות מושקעות, בנייה של נקבה תת-קרקעית שניצלה מי נגר משכבות אוצרות מים, והכמויות הגדולות של בורות המים בבתי האזרחים שחיו בצפת בתקופה הנדונה, מלמדים על תקופה שניתן לראות בה את המבוא לתקופה הבאה בה הופכת העיר להיות אחת מארבע ערי הקודש של העם היהודי.

פרופ' ינון שבטיאל מרצה ללימודי ארץ ישראל במכללה האקדמית צפת וחבר צוות בשלוחת מלח"ם בגליל

*המאמר הוא עיבוד מקוצר של מאמר מפורט שהתפרסם בקתדרה: ינון שבטיאל, עמוס פרוסקין ומירה בר מטיוס, 2020, מפעלי המים התת-קרקעיים והעיליים בצפת ובסביבתה בתקופת הביניים האסלאמית, קתדרה, 175, עמ' 35 - 56.

מיסיון, מלון ובית חולים נפגשו, רבקה אמבון

המבנה המתועד נקרא כיום 'אגף ב' של המרכז הרפואי זיו בצפת. מדובר במתחם של מבנים, שנבנו בראשית המאה העשרים, בחלקה הדרומי של העיר. זה היה הכיוון אליו התרחבה צפת הערבית.

בתצלומי אוויר שביצעו הגרמנים בארץ ישראל בימי מלחמת העולם הראשונה (18-1917), נראה המתחם וניתן להתרשם שמדובר ב'חלוץ' ההתרחבות באזור זה של העיר. תצלום האוויר האלכסוני, המצולם מדרום - למזרח, מלמד אותנו שהבניינים העיקריים, המהווים היום את המתחם, נבנו הרבה לפני 1917, והוא ממוקם בפאתיה הדרומיים של העיר, והוא טבול בירק, זאת בניגוד לאזור הצחיח משלושת עבריו, שלפחות עד ראשית תקופת המנדט היה דליל מאוד במבנים.

בהגדלת הקטע שלהלן ניתן לזהות בבירור את הכניסה למתחם (כיום הכניסה אינה בשימוש, עם זאת, השער והעמודים והשביל היפה, המרוצף באבנים, עודם שם). משמאל לכניסה, בית השער ובהמשך משמאל - טבול בצמחיה סבוכה - בניין, כיום בית הספר זיו בו ממוקמים המחלקה הפסיכיאטרית לילדים ולנוער והמרפאות. בהמשך, משמאל, ניתן להבחין במספר מבנים קטנים, אולי מחסנים. החלק הזה תחום במה שנראה כגדר אבן. מעברו עומד בנין גדול וגבוה יותר, והוא משמש כיום בניין האשפוז של המחלקה.

השטח של המתחם היה בבעלות סלים אליאס מראש, משפחה שמוצאה מסוריה, ידועה בצפת כמשפחה של מלונאים ויזמים. סלים מראש היה ערבי פרוטסטנטי, נשוי לרחל, בתו של יהודי מומר מירושלים. היה מקורב לאגודת המיסיון האנגלית שפעלה בצפת (L.J.S) ופעיל בה, ומעורה בחיי הקהילה היהודית בעיר. בשנת 1902 הוא מכר שני דונם מן השטח שלו למיסיונרית אמריקנית שפעלה בצפת ובגליל.

ארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, הייתה מקום שרחש פעילות של מעצמות המערב. כולם עטו על האימפריה הגוועת וניסו להבטיח לעצמם נתח. אחד המכשירים המובהקים לכך הייתה פעילות של הכנסיות וחברות המיסיון השונות. תחת השלטון המוסלמי הורשו המיסיונרים להעתיק מן החסד הנוצרי אך ורק על היהודים או הערבים הנוצרים. הפעילות בקרב המוסלמים התקיימה אך הייתה מוגבלת יחסית, מאימת השלטונות. המיסיון איתר שני תחומים בעיתיים במיוחד בקרב יושבי הארץ - בריאות וחינוך - ודרכם פעל בתקווה לשכנע רבים להמיר את דתם.

צפת, ממרכזי היישוב היהודי בארץ ישראל, הייתה באותם ימים אבן שואבת לפעילות זו, שהותירה אחריה, בסופו של דבר, מעט מתנצרים אבל כמה מבני אבן מעניינים ברחבי העיר ושימשה זרז להקמת מוסדות חינויים, בעיקר בתחום הרפואה והחינוך. היו אלה בעיקר מיסיונים בריטיים שהטביעו חותמם בה - המיסיון האנגלי והמיסיון הסקוטי. הפעילות של מיסיון אמריקני ידועה פחות. עדות ראשונה לפעילותו בצפת הייתה ב 1837-, עת החישו משלחת עזרה לעיר ההרוסה מבירות. יחד עם משלחת מיסיון אנגלי היו הראשונים להגיע לצפת.

במציאות זו הגיעה למזרח התיכון ב-1887, בשליחות מיסיונרית, אמריקנית בשם מרי ט. מקסוול פורד, שהשתייכה לכנסייה הפרסביטריאנית בארה"ב. זאת הצטרפה בשנת 1887 לארגון-על שהוקם בארה"ב – The Christian and Missionary Alliance – CMA, מסמכי הכנסייה מספרים שילדותה של הגב' מקסוול-פורד עברה עליה בממפיס טנסי ומשם עברה להתגורר בניו-יורק. בשנת 1887 הגיעה מרי פורד לטריפולי - לבנון ומשם פעלה ברחבי האזור. ב-1895 היא עברה לעבודה בתחנת המיסיון בירושלים, אולם נראה שהקשרים שיצרה בצפונה של הארץ הניעו אותה ואת הארגון לפתוח תחנת מיסיון אמריקנית בצפת, שתפעל בעיר ובאזור הכפרי שסביבה.

על הכוונה להקים תחנת מיסיון אמריקני בצפת דווח כבר ב-1897 אבל התוכניות התממשו רק ב-1898. תחילה התמקמה פורד כנראה בבית שכור. במסמכים ובדו"חות על הקמת תחנת המיסיון האמריקנית בצפת אין אזכור לתקציב בנייה או התייחסות לתהליך בנייה. הפעילות הנדל"נית של פורד החלה במקביל להתנתקותה מן הארגון האמריקני והפיכתה למיסיונרית עצמאית. החל משנת 1901 שמה אינו מופיע ברשימת המיסיונרים הפועלים מטעם הארגון הזה, כמו-כן התחנה הצפתית הוצאה מרשימת התחנות. ידועה התופעה של פעילות עצמאית שכזו, שהייתה לצנינים בעיני המיסיונים הממוסדים. לעיתים הואשמו המיסיונרים העצמאיים בחבלה בעבודה הכללית, אולם היו גם מקרים של שיתוף פעולה, כמו במקרה שלפנינו.

נראה שפורד השכילה לגייס כספים לצורך רכישת חלק מן השטח של סלים מראש ולבניית בית המיסיון. יש התולים זאת בקרבה משפחתית לאיל המכוניות הנרי פורד, שידוע בתרומות לפעילות מיסיונרית בכלל וגם בצפת.

על פי מסמכי הטאבו היא רכשה ב-1902 מסלים מראש שטח של 2 דונם אדמה נטועה. שנה אחר-כך, ב-1903, נרשמה פורד כבעליו של בית באותו שטח. הבית שבמשך שנים נקרא 'בית פורד' והיום הוא בית הספר המיוחד זיו. כמיסיונרית עצמאית המשיכה פורד את פעילותה בצפת וסביבתה במרץ רב. מתוך מאמר שפרסמה בעיתון של ה-CMA מה-22.12.1897 אנו למדים על ההכרות העמוקה שלה עם השטח והאוקולוסייה החיה בו, כולל שליטה בשפה הערבית. היא אף השתתפה בכנס שהתקיים בהודו בשנת 1911, כנציגת המיסיון בפלשתינה. הכנס הוקדש לדיונים על מצבה של האישה המוסלמית ופורד דיוחה על העבודה המיסיונרית בעיקר בקרב נשים וילדים מוסלמים בפלשתינה.

על מידת התערותה במרחב יכולים להעיד גם הקשרים שפיתחה עם עבדול באהא -1921 (1844), בנו של באהא אללא, מייסד הדת הבאהאית ונביאה. לאחר מות אביו, בשנת 1892, היה למנהיגה עד למותו. בכתבי הקודש של הבאהאים מוזכרים דברים שהפנה אל מרי פורד. פורד כתבה על פעילותם של המיסיונים הבריטיים בעיקר בקרב היהודים וציינה במאמרה את הקושי הגדול בהטפה בקרב היהודים ובהשפעה עליהם. לא ייפלא אפוא שבבואה להקים את תחנת המיסיון בצפת, מיקמה אותה בחלק הערבי, הדרומי, של העיר (בקרבת רובע הנוצרים הקטן) וייעדה עצמה לעבודה בעיקר בקרב ערביי האזור. עם זאת פורד קיימה קשרים מעניינים מאוד עם היהודים. לדוגמה, בימי מלחמת העולם הראשונה, בעקבות סכסוכים פנימיים בקרב הקהילה היהודית של צפת, נפגשו ראשי ארגוני עזרה עם פורד, מתוך מחשבה שכדאי להפקיד אצלה את הכספים הנשלחים מארה"ב לעזרת יהודי צפת!!!

בשנת 1932, כנראה בגלל גילה המתקדם ומצב בריאות לקוי, העבירה פורד את המתחם למיסיון הסקוטי, הגוף המיסיונרי העיקרי שנשאר לפעול בצפת באותן שנים. האחריות על המבנים הייתה בידי ד"ר הרברט טוראנס, מנהל בית החולים של המיסיון הסקוטי בטבריה.

מתוך תצלום שבאוסף תצלומי בית החולים הסקוטי שבטבריה למדים שפורד התאשפזה במקום. מרי פורד נפטרה ב-9.3.1934 ונקברה בבית העלמין הקטן של הכנסייה הנמצא במבואותיה הצפוניים של טבריה. מן הרישום בטאבו של העברת הנכס לכנסייה הסקוטית מסתבר שעם השנים נוספו מבנים נוספים, והוא תפח לארבעה מבנים: הבניין הראשון והמרכזי בן שתי קומות: בקומת הקרקע שני חדרים, מטבח, חדר משאבה ובור מים. בקומה העליונה חמישה חדרים וחדר אמבטיה; בנין עם בית שער + שלושה חדרים ואולם; מחסן; מוסך. עד כאן סיפורו של בית המיסיון האמריקני בצפת. כנראה שבמקביל לבינוי בשטח של פורד נבנו בתים גם בשטח הסמוך. מתכנונו של המבנה, המשמש היום את בניין האשפוז של המחלקה הפסיכיאטרית, ברור שלא נבנה למטרת מגורים פרטיים. זהו מבנה מרובה חדרים והמיקום בפאתי העיר הצפופה, מול נוף מרהיב של הכינרת, מסגיר כוונה לבית מלון. בעליו של מבנה זה וכן של עוד מבנה חד קומתי וקטן יותר, שנבנה מאוחר יותר, היה כאמור סלים מראש, ממשפחת מלונאים צפתיים. מכאן אני מפליגה לספקולציה מרחיקת לכת: מראש הוא גם הבעלים של הבניין המרשים על המצודה, שלימים נודע בציבור כמוזיאון גליצנשטיין ו/או מוזיאון התנ"ך. גם מבנה זה וגם מתחם הפסיכיאטריה נבנו בראשית המאה העשרים, בימים בהם האדריכל הטמפלרי, גוטליב שומאכר, בנה בצפת. לאור העובדה שלימים עבר סלים מראש להתגורר במושבה הגרמנית בחיפה, האם יתכן שגם כאן עסקין בעבודתו של שומאכר?

אין לי מידע על תפעולו של בניין האשפוז כבית מלון בעשורים הראשונים לקיומו. ידוע על אפיזודה קצרה בה הושכר לשם מלון, אך הפרק הזה נגדע בנסיבות עגומות. מדובר במלונאית הידועה, קטה דן, שלימים רשת מלונות דן תישא את שמה.

קטה דן החלה את פעילותה בתחום המלונאות בשנות העשרים של המאה הקודמת, בצפת. תחילה הפעילה פנסיון קטן ברחובה הראשי של העיר. כיוון שראתה כי טוב ביקשה לה מקום הולם ומרווח יותר. לשם כך שכרה את המלון של סלים מראש.

על התאמת המבנה לצרכי מלון מודרני כתבה קטה דן בזיכרונותיה:

בכל יוזמותיי באותם ימים מצאתי תמיד עצה ועזרה אצל מנהל בנק אנגלו-פלשתינה דאז, מר לונץ. במיוחד הייתי אסירת תודה לו כאשר עזר לי לשכור מערבי אחד בית אשר

עמד מבחינת הנוף במקום היפה ביותר, בראש ההר מול בניין הממשלה. ממקום זה נשקף הנוף עד לאגם הכנרת. בימים בהירים עם ראות טובה היה האגם נראה כה קרוב עד כי אחת התיירות ירדה מחדרה בבגד ים כדי "לטבול באגם לפני ארוחת הבוקר", ולא יכלה לתאר לעצמה שזהו טיול של שעות מרובות. הבית היה ממוקם בתוך חורשה נהדרת בעלת עצים ותיקים ושדרת ברושים שהובילה לכניסה. בעל הבית הערבי הסכים לשפץ עבורי את הבית ולהוסיף לו קומה. [...] (קטה דן-רוזן, קורות חיי).

באפריל 1929 פתחה קטה דן במקום מלון מצליח אך כעבור חודשים ספורים בלבד, באוגוסט 1929, התדרדר המצב הבטחוני ופרצו 'מאורעות תרפ"ט' שהביאו לסגירת המלון ולעזיבתה את צפת. עם שוך האירועים, וכיוון שהמקום התפנה, שכרה אותו ממשלת המנדט לשיכון פקידיה, אך עד מהרה נמצא לו ייעוד חדש. ממשלת המנדט ראתה נחיצות גדולה בהקמת בית חולים בגליל. תחילה תוכנן להפוך את בית החולים של המיסיון הסקוטי בטבריה לבית-חולים ממשלתי. אולם מסיבות שונות ירד הנושא מעל הפרק והפור נפל על צפת. אנשי הממשל הבריטיים בחרו במתחם זה, גם אם השימוש בו לצרכי בית חולים חייב שינויים רבים. חוזה השכירות חודש, והפעם לצרכי בית-החולים.

בית החולים הממשלתי המנדטורי בצפת יועד להיות בית-חולים למחלות זיהומיות ולמגיפות. לטיפול בצרכים הרפואיים הכלליים של האוכלוסייה יועד בית החולים בטבריה. רק בחודשי הקיץ, עת בית החולים הסקוטי שבטבריה סגר שעריו לרגל החום, היה בית החולים בצפת נותן שירותי בריאות כלליים. במתכונת זו הוא נפתח ב-12.7.1933 עם 25 מיטות ומרפאות חוץ. עם הזמן הוא התרחב והייתה בו מחלקה מיוחדת שעמדה לרשות אנשי המינהל וכוחות הביטחון הבריטיים ששרתו באזור. בתחילת הדרך ניהל אותו ד"ר שטרנברג ובקרוב הסגל נמצאו יהודים אך לאחר שבשנת 1939 ניסה צעיר ערבי להתנקש בחיי הרופא, שנפצע ועזב את בית החולים, הלכה והצטמצמה המעורבות היהודית בבית החולים. החל מאמצע שנות ה-30, העובדה שבצפת פעלו שני בתי חולים, המנדטורי והדסה היהודי, לא שיפרה בהכרח את איכות חייהם של תושביה. בית החולים המנדטורי התמחה בזיהומים ובית חולים הדסה היה לבית חולים לחולי ריאה. אנשי צפת וסביבתה נאלצו לכתת רגליהם עד לטבריה, לבית החולים שוויצר שנפתח במקום. מפה של שטח בית החולים משנת 1936 מראה שביית החולים המנדטורי כלל בשנותיו הראשונות רק את הבניין המרכזי (מחלקת האשפוז) ועוד מבנה קטן בחלקו הצפוני של המגרש.

כזכור, מרי פורד העבירה את מתחם בית המיסיון שלה לידי הכנסייה הסקוטית. בית החולים המנדטורי הסמוך הרחיב את פעולותיו ונזקק למבנים נוספים. היה זה אך טבעי להשמיש את מתחם פורד לצרכים אלה. לקראת שנות ה-40 שולב מתחם 'בית פורד' ונספחיו למערך המבנים של בית החולים. מה היה השימוש בו בכמה השנים שחלפו בין מסירתו לסקוטים לבין סיפוחו לבית החולים הממשלתי, איננו יודעים.

בית פורד עבר התאמה לצרכי בית החולים. למטרה זו הוצגו שתי חלופות ולהלן תוכנית קומת הקרקע, זו שהתקבלה. מדובר בקומה המשרתת את בית הספר דהיום:

תצ"א שביצעו הבריטים ב-1945 נותן לנו תמונה יפה של המתחם. ניתן לזהות בקלות את המבנים כפי שהם מוכרים לנו היום.

לקראת סיום המנדט הבריטי בארץ ישראל החליטו השלטונות להעביר את בית החולים הממשלתי לידי הערבים, אלא שתוצאות המלחמה על צפת סיכלו כוונה זו ועם סיומה של מלחמת העצמאות נותר כל השטח בידי היהודים. המבנים, שהיו רכוש משפחה ערבית, עברו לידי האחראי על נכסי נפקדים ומאוחר יותר ל'רשות הפיתוח'. הרכוש של הכנסייה הסקוטית נשאר בבעלותה והיא ממשיכה להשכיר את המבנה למשתמשים עד ימינו. כאמור, בתקופת המנדט פעל בצפת, במקביל לבית החולים הממשלתי, בית חולים 'הדסה', שהיה בית חולים יהודי ומוקם בחלקה הצפוני של העיר, צמוד לרובע היהודי. עם השנים, בגלל ריבוי מקרי שחפת, ובזכות אווירה המתאים של צפת, הפך מבית חולים כללי לבית חולים לחולי ריאה. בפרוץ מלחמת העצמאות הועבר בית החולים למחלות ריאה לזיכרון יעקב ומבני בית-החולים בצפת שימשו בית-חולים צבאי. עם שוך הקרבות, כש'הדסה' התבקשה לחדש את פעילותה היא מצאה את האכסנייה כבלתי ראויה. עוד לפני פרוץ המלחמה היה המקום צר מהכיל את היקף הפעילות ועל כך נוספו הפגיעות במבנה כתוצאה מהפצצות. 'הדסה' התנתה את המשך פעילותה בצפת בקבלת מה שהיו מבני בית החולים הממשלתי ועוד בנין סמוך שהיה עד המלחמה בית הספר לבנים ערבי (בניין ש'נבלע' בתוך הבנייה של הפקולטה לרפואה). דרשה וקיבלה הסכמה. החיילים 'בוגרי' מלחמת העצמאות, ששוכנו שם באופן זמני, פונו. אנשי 'הדסה' החלו בעבודות להכנת המבנים אך נתקלו בטוענים נוספים לשימוש במתחם.

אנשי חינוך בצפת שחיפשו בית ללמד בו ילדי עולים חשבו שמן הראוי להעמיד לרשותם את מה שהיה פעם בית ספר ערבי. כיוון שתביעתם לא נענתה פלשו לבניין, כך סיפר בזיכרונותיו יעקב טוביאש, המנהל המיתולוגי של בית הספר בצפת:

לא לילה אחד לנו בחורבת הבנין המנהל ותלמידי הכתות הגבוהות. לא פעם הוצא הריהוט על- ידי המשטרה והוכנס על-ידי התלמידים דרך החלונות.

על חלקים אחרים במתחם תבעו אנשי הסוכנות חזקה כדי להקים בו בית הבראה לרווחת הציבור ואף הם פלשו למבנים. ד"ר צפרוני, מנהל 'הדסה' בצפת, שכבר החלה להשקיע בשיפוץ המתחם, סיים את דיווחו מיום 4.5.1950 על המתרחש:

כן, לא מן הנמנע הוא שבמצב הפקרות זה לא תהיינה פתאום פלישות נוספות לבנינים האחרים מצד כל דיכפין.

לאחר עימותים רבים נמצאו לבסוף מבנים חלופיים למטרות חינוך והבראה. בית חולים 'הדסה' צפת נכנס למגוריו החדשים, במה שהיו מבני בית החולים המנדטורי, בסוכות תשי"ב 1952. אפילו בית התפילה המוסלמי הקטן היה לבית כנסת.

בשנת 1957 העבירה 'הדסה' את בית-החולים לידי ממשלת ישראל. לימים נבנו מבנים חדשים באתר אחר ובשנת 1973 נחנכו תחת השם 'רבקה זיו'. המתחם הישן נעזב והשימוש בו התחדש רק בשנת 1982, עת שוכנה בו המחלקה הפסיכיאטרית, הפועלת בו עד היום.

ביבליוגרפיה

קטה דן-רוזן, קורות חיי. זכרונות שנכתבו בשנים 1966-1970 תרגם מגרמנית בנה, דן רוזן (בהוצאת המשפחה).

ד"ר רבקה אמבון, חוקרת צפת והגליל, אוצרת מוזיאונים היסטוריים.

בית החולים היהודי הראשון בצפת: "בית החולים הכללי", "בית החולים לבני ישראל", "בית החולים ע"ש ראדול טולטשינסקי-אטלינגר" - תקווה שנגוזה שמואל הר נוי

לפני מספר שנים אותרה כתובת זיכרון מצוירת, כנראה על טיח, בחזית המערבית של מבנה ישן בחצר פנימית נעולה ברובע היהודי העתיק של צפת. הכתובת צוירה מעל חלון קשתי מעוצב, שמתחתיו נמצאת הכניסה אל הבניין. מצבה השחוק של הכתובת הקשה על פענוחה. פענוח הכתובת:

זכרון עולם לנשמת [...] ראדול בת ר' אלעזר ומרת מינדל טולטשינסקי...]

נולדה [...] תר"ט"ז, ונפטרה א' טבת תרל"ג, בעיר אומען (רוסיה)

חוסר הנגישות לאתר ומצבה הפיזי של הכתובת, השכיחו את המקום מתושבי העיר. ערנותם של חוקרי צפת הביאה לפענוח הכתובת והעלתה את סיפורה של משפחת טולטשינסקי מאומן, תרומתה ופעילותה רבת השנים בצפת.

כיתוב זה מרמז על כך שבחצר ובבנין זה שכן 'בית החולים' שהקים אליעזר טולטשינסקי שהיה בית החולים היהודי הראשון בצפת. סיפורו וגלגוליו של בית החולים מספרים את סיפור הקהילה היהודית בצפת במחצית השנייה של המאה ה-19. במאמר זה נספר את סיפורו של

בית החולים על רקע ההתרחשויות בקהילה היהודית בצפת בעשורים האחרונים של המאה ה-19.

רקע

האוכלוסייה היהודית בצפת עברה תהפוכות רבות במאה ה-19. תהפוכות שנבעו מפעולות איבה של הדרוזים ושכניהם המוסלמים (הביזה הגדולה בצפת 1834 פרעות הדרוזים 1838), רעידות אדמה (ב-1834 וב-1837). רעש האדמה בינואר 1837 הפך את צפת לעיי חרבות ומוטט את רוב בתיה. יושביהם נקברו מתחת להריסות חיים או מתים. צפת החלה במסע התאוששות, שלא היה בטחון שייצלח. צפת הייתה לעיר ענייה ומוזנחת שהתקיימה ברובה מכספי החלוקה. היא סבלה מפיצול לכוללים רבים וממחסור בשירותים חברתיים ושרותי בריאות ורווחה.

את המצוקה בשירותים הרפואיים בצפת בשנות השבעים של המאה ה-19 היטיב לתאר אליעזר רוקח, ממתנגדי הקהילה האורתודוקסית בצפת, בספרו "מצב העיר הקדושה":

השמעתם מימכם אשר בעיר בה ישכנו חמשת אלפים וחמש מאות וששים נפשות מאחינו בני ישראל לא ימצא [...] בית חולים (הוספיטאל), לא רופא ולא בית מרקחת [...] איש כי יחלה צפוי הוא אלי מוות יען כי רופא מומחה אשר בו יבטח לבו כי יסעדנו על ערש דווי אין [...] כל מיני מחלות המשתפרות בעולם מצאו קן למו בצפת יען אין רופא אשר יגהה מזרם.

שמואל הלר (העליר) - רב, דיין ופוסק, שהיה מנהיגה של הקהילה האשכנזית בצפת במשך יותר מארבעים שנה (1840-1884) ובעצמו עסק ברפואה, תיאר את המצב בצפת באותה תקופה: "ולא נמצא אתנו שום רופא מומחה, אלא רופאי אליל ורבים חללים הפילו". (הלבנון, 12, תרל"ו).

הסיוע הרפואי בסוף המאה ה-19 התבסס על רופאים יהודיים שהגיעו לתקופות קצרות ובדרך כלל נודו על ידי הקהילה האורתודוקסית בעיר.

הארגונים המיסיונים, "האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים" והמיסיון הסקוטי, הקימו מרפאות ומתקני אשפוז שסיפקו שירותים רפואיים לתושבי צפת. בית החולים היהודי שנוסד על ידי טולטשינסקי בשנת 1873 היה אמור למלא צורך חיוני ביותר לטיפול הרפואי בעיר צפת ולהתמודדות מול פעילות המיסיונים בצפת. בית החולים לא עמד במשימה וגם תקופת שיא פעילותו בשנים 1898 - 1902 הייתה קצרה והופסקה כאשר הביקוש לטיפול הרפואי בצפת עלה.

מי היה אליעזר טולטשינסקי?

אליעזר טולטשינסקי נולד בעיר אומן בשנת תקע"ז (1816) למשפחה עשירה ומוכרת ברוסיה ובאומן (אוקראינה). אביו היה הגביר קלמן טולטשינסקי שהיה בן יחיד לאביו ואימו. אמו של אליעזר הייתה "אשה מושלמת מחוכמת שהייתה יתומה ממשפחת הגבירים דקארלין". הוריו של אליעזר היו אמידים ונדבנים גדולים. אליעזר טולטשינסקי קיבל ירושה גדולה, אך גם הוא עצמו הצליח להתעשר ממסחר.

לאליעזר היו שתי אחיות ואח. אליעזר נישא למינדל בת ר' נפתלי הירץ חר"ל מבארדיטשוב. לאליעזר ואשתו נולדו שתי בנות. הראשונה נישאה לר' יעקב משולם פריינקיל מאומן, ובתו

השנייה, ראדול, נישאה לר' רפאל עטלינגער מפראנקפורט. היא נפטרה בגיל 17, בא' טבת תרל"ג 31 דצמבר 1872.

אליעזר טולטשינסקי נפטר בכ"ח אדר תרמ"ד (25.3.1884) בגיל 66, באודסה. מעבר להיותו סוחר אמיד, נחשב כידען בתורה. היה ידוע כאיש צנוע ונדיב שהרבה לתרום בסתר לנצרכים. בצוואתו, שעמדה על כ-50,000 ר"כ [רובל כסף], הורה להקדיש חמישה עשר אלף רובל לקרן קיימת שפירותיה נועדו לאחזקת בית החולים אשר הקים בצפת.

סיפורו של בית החולים היהודי הראשון בצפת יוזמתו של מרדכי סג"ל להקמת בית חולים

הגידול באוכלוסייה היהודית של צפת, לצד המחלות והמגפות שפרצו בצפת ובסביבתה, הביאו לביקוש וצורך במתן שרותי רפואה מקצועיים ובמתקן אשפוז לחולים לטובת הקהילה היהודית. הרב מרדכי סג"ל, איש ציבור אמיד, רב השפעה וראש הממונים בכולל ווהלין בצפת, נרתם למשימה להקמת בית חולים בצפת. בעיתון המגיד מ-4 בינואר 1871 התפרסמה כתבה של דוד שיפמן מטבריה. שיפמן דיווח בכתבה שביקר בצפת לפי הזמנתו של הרב מרדכי סג"ל ותאר את מתחם בית החולים ואת התוכניות לפיתוחו. הכתב מציין שמדובר על "מגדל עוז" שכולל שלושה מבנים מפוארים. כל המבנים היו מחוברים יחד. בחצר תוכנן לטעת עצים, לחפור בור מים שייתן מענה לצרכי המים ולחפור

"מערה" שתשמש כחדר רחצה. דוד שיפמן הכתב מפאר ומרומם את אשר ראו עיניו בביקורו במתחם ואת היזם מרדכי סג"ל. לפרויקט זה, מדווח הכתב, גייס מרדכי סג"ל, ארבעת אלפים פרנק (המגיד, 4 בינואר 1871).

מספר חודשים לאחר פרסום הכתבה כתב גמליאל שלאנק באותו עיתון כי הידיעה על פיתוח המתחם בצפת הייתה ידיעת כזב. העיתון שלח שליח שלו לצפת לבדיקת הדיווח וזה ציין, כי לאחר שביקר בצפת נתברר שלא היו דברים מעולם, לא התחילו לבנות במתחם והסיבה לפרסום הכתבה של שיפמן היא לחץ של מרדכי סג"ל עליו לפרסם כתבה ולפאר את פועלו תוך תקווה שהכתבה תשמש מנוף לגיוס תרומות (המגיד, 17 במאי 1871). המציאות הייתה שבית החולים נבנה בשטח שנרכש על ידי סג"ל והוא כלל מבנה עם מספר חדרים. בית החולים נחנך בכ"ה באלול תר"ל. לטכס החגיגי נאספו כל בני העיר. מרדכי סג"ל הצליח לגייס את הסכום הנדרש להקמתו מתורמים שונים מרחבי העולם. על פעילותו של מרדכי סג"ל נמתחה ביקורת קשה מצדו של אליעזר רוקח, וזו התפרסמה בעיתון חבצלת. רוקח האשים את סג"ל בשחיתות, לטענתו סג"ל שלח שליחים רבים לגיוס תרומות תוך הצגת מצגי שווא וגם שלשל כספי תרומות רבים לכיסו הפרטי. הוא גם השכיר את הדירות במבנה בית החולים לאנשים בריאים וגבה תמורתם כסף, הוא שיכן במבנה חולים זקנים ודאג לעשוק אותם בעת שגרו או אושפזו, והוא גם נהג להעביר את נכסיהם אליו לאחר שנפטרו. הטיפול והשירות שקבלו דרי המקום היה ביזיון כפי שכותב שרוקח:

כי טוב לחולה לירד אל ירכתי בור, מעלות על המטה העומדת בירכתי בית החולים הלזה, אבל טעיתי באמרי "בית" אשר גם שם חור ובור לא יתכן לכנות כמו את משכנות מרדכי.. (חבצלת, 20.9.1878)

בית חולים זה נבנה מתחילה לטובת "עניי אהב"י" [אחיינו בני ישראל]. בית החולים סבל מ"חסרון צרכי ההנהגה ועריכתו" ומשחיתות בעליו והפך בפועל למושב זקנים של ה"כוללים" של רוסיה ורומניה המליץ, 3 במרץ 1878). באותה תקופה הוקם בית חולים גם ל"כולל" אוסטריה. הקהילה הספרדית בצפת גם היא הפעילה מוסד אשפוז, אך כל המוסדות האלה

הפכו למעשה למוסדות של ה"כוללים" שהם שילוב של בתי תמחוי, בתי זקנים, בתי מחסה לעניים ובתי חולים, ולא נחשבו למוסדות רפואה.

פעילותו של אליעזר טולטשינסקי להקמה ופיתוח בית החולים ע"ש בתו ראדול ז"ל

בחיפושם אחרי תורמים בכל רחבי העולם הגיעו שליחיו של מרדכי סג"ל לגביר אליעזר טולטשינסקי ששכל כאמור את בתו ראדול ז"ל מספר חודשים לפני כן. אליעזר טולטשינסקי חיפש באותה העת דרכים להנציח את זכרה. בשנת 1873 רכשו הגביר אליעזר טולטשינסקי ורעייתו, בעזרת תורמים נוספים, את הקרקע ואת מבנה בית החולים שהקים סג"ל בסכום של 5000 רובל. ובני הזוג טולטשינסקי קראו למוסד על שם בתם ראדול ז"ל. אליעזר טולטשינסקי החליט לשקם ולהקים בית חולים ראוי בצפת. הוא השקיע כספים רבים בשיקום ובשיפוץ הבניין ובסביבתו עד שהיה "בנוי לתלפיות". יחיאל מיכל פניס מעיד על המוסד שהיה "בית החולים המפואר" ו"בעל החבצלת" מוסיף: "כי הבית גדול ורחב ידים מאוד, נהדר בבנינו ובמעמדו במקום גבוה, וסמוך לו גן נחמד אחוזת הבית" (הצפירה 27 אוקטובר 1889). הזוג טולטשינסקי ראו במפעל הנצחה זה לבתם את גולת הכותרת של פעילותם הפילנתרופית. לאורך השנים העביר אליעזר טולטשינסקי סכומי כסף גדולים לתפעול ותחזוקת המקום. אליעזר טולטשינסקי הנחה את אשתו ואת חתניו, להשתדל שיהיה בית החולים "ערוך ומתוקן" ברמתם של בתי החולים באירופה. והוא גם קבע שהמקור הכספי לשינויים והשיפורים שידרשו לא יהיה מהקרן שהקים אלא מהונו ורכושו שיוותר אחריו. למרות השתדלותם של הזוג טולטשינסקי והזרמת הכספים לצורך תפעול בית החולים, לא חל שינוי משמעותי בהתנהלותו וברמת השירותים שהעניק בית החולים בצפת. מצב זה הביא את נציגי המשפחה להחליף את גבאי בית החולים ובמקומו מונה שמחה כהן מקארליס, מקורבם, למנהל המקום מתוך תקווה שהמקום ינהל ויתופעל בהתאם לציפיותיהם. בנוסף הם שלחו מאודסה אישה שתפקח על הבישול ועל צרכי החולים (הצבי, 23 אוקטובר, 1885) הצלחתם של המינויים החדשים הייתה חלקית:

"אם כי הם טהרו את הבית והרימו משפלותו, אבל שמוהו לא לבית חולים כי אם לבית אוסף זקנים, ולא זאת הדרך ולא זאת המטרה אשר עליה נתן הנדיב המנוח את לבו" (המליץ, 30 באוגוסט 1887).

אחרי שנים מעטות הוזנח מבנה בית החולים ומצבו הלך והדרדר. בשנת 1885 ביקר יחיאל מיכל פניס שוב בבית החולים והוא מדווח (הצבי, 20 בנובמבר 1885):

על מה ולמה בית החולים המפואר של טולטשינסקי עזוב ונטוש וחדריו מושכרים או שאולים לדירה למי שירצה ויד כל ממששות בו אך לא יד עניים?

אליהו שוויד מנהל מושבות הברון הביע את הזדעזעותו ממצב בית החולים: "מתחלחל אני למחשבה על העלול להתרחש אם לרוע המזל תפרוץ מגפה בקהל הזה". מוסיף אברהם יעקב סלוצקי בעיתון המליץ (21 במאי 1886):

בית החולים האחד הנבנה בעזרת המנוח ר"א טולטשינסקי מאדסא אך בשם בית חולים יכונה, ובאמת הנהו בית אוסף בטלנים המבלים שם את עתותיהם בשיחה בטלה, ועניים החוזרים על הפתחים, חלאה וזוהמה, רפש וטיט ימלאו את הבית ועי"ז [על ידי זה] סביבות הבית האויר מלא אדים רעים ומזיקים עד כי לא נעם לעבור לפני הרחוב שלפני הבית ההוא.

התרשמויות דומות לצד ביטויים חריפים יותר התפרסמו בעיתונים נוספים של אותה תקופה. מעבר למצבו התחזוקתי של בית החולים, הגבאים נהגו להשכיר את החדרים בקומות העליונות לאנשים ולמשפחות עשירות וגבו מהם שכר דירה ואת כספי משכנתא של הדיירים והחולים הכניסו לכיסם. החולים והזקנים שוכנו בקומות התחתונות כאשר לא ניקו את חדרם והם לא קבלו טיפול.

בסופו של דבר, למרות הכספים הרבים שהושקעו על ידי משפחת טולטשינסקי, גורלו של בית החולים היה דומה ליוזמות הקודמות להקמת בית חולים. הסיבות העיקריות לכישלון כל היוזמות נבע בעיקר מההתנהלות, מהשחיתות ומתאוות הבצע של ההנהגה המקומית ושל הגבאים בעיקר. מרבית הכספים שיועדו למימון טיפולים בעניי העיר לא הגיעו ליעדם. בכספי הירושה שהותיר טולטשינסקי שיועדו לבית החולים נעשה שימוש לא ראוי. כמו שנכתב בעיתון הצפירה (27 בנובמבר 1889):

"ובכל עבר ופנה נראה רק קר רוח ראשי העדה, וחסרון הכרת הטוב והיפה הממלא לב פקיד הבית ומנהליו" לצד אי הסדרים בניהול הכספי סבל בית החולים מהיעדרו של רופא "מובהק" שייתן טיפול ראוי לחולים.

פעילותו של החתן יעקב פרנקל לשיפור התנאים וההפעלה של בית החולים שהקים חמו

מצבו הירוד של בית החולים הביא בשנת 1887 את יעקב פרנקל, חתנו של אליעזר טולטשינסקי, שנמנה עם יוזמי הקמתו של בית החולים, להגיע לצפת במצוות חמו שנפטר ובשליחות החותנת שלו גב' מינדל טולטשינסקי במטרה להבריא את בית החולים. פרנקל קיבל מן המשפחה הרשאה לבדוק את מצב המוסד ולחדש את פעילותו, לצורך זה הועמד לרשותו תקציב בסך 1,300 רובל. תושבי העיר היו מלאי תקווה שבביקורו יתרשם ממצב הבית ויפעל לחידושו ולשיפורו.

פרנקל החליף את הנהגת בית החולים ומינה "חמישה אנשים נכבדים, שהם יהיו גבאים ועוסקים ומפקחים על כל צרכי הדבר הגדול הזה". פרנקל התווה בפני ההנהגה החדשה בפירוט את המדיניות ואת הנהלים והסדרים שיש להנהיג בבית החולים על מנת "שיהיה ערוך ומתוקן הכל כמו בבתי החולים באירופא" (עברי אנכי, 26 באוגוסט 1887). הנהלים וההנחיות כללו שורה של פעולות הנדרשות לטיפול טוב יותר וסביבה נעימה יותר למאושפזים.

פרנקל הבטיח לשלוח תרופות, מלבושים מיוחדים, מטות ברזל ומצעי מיטה. וציין בפני האחראים לשיקום בית החולים, שלא תהייה מגבלה כספית, וכי הוא יעמיד לרשותם את הכסף הדרוש. בנוסף מינה פרנקל את ד"ר ברד"ש לרופא הקבוע של בית החולים, והטיל עליו לפתוח בית מרקחת ולתת טיפול גם לעניי כולל רוסיה ורומניה.

במהלך בקורו התאכסן פרנקל בביתו של הדומ"ץ [דיין ומורה צדק] הרב רפאל זילברמן שהיה בפועל ראש הקהילה האשכנזית בצפת, והוא לא היה מעוניין בהתערבותו של פרנקל. זאת משום שהוא, שהיה נטול כל הכשרה רשמית רפואית, מינה את עצמו לרופא ולמנהל בית החולים על שם טולטשינסקי. בפועל הוא היה אחראי, עם עוד חברים שמינה פרנקל כהנהגת בית החולים, למצבו הירוד של בית החולים. הם גם היו שותפים לאי הסדרים הכספיים של בית החולים. פרנקל נפל ברשתם, הם מנעו ממנו להיפגש ולפנות לאנשים כדי להבין את הבעיות. הדומ"ץ וחבריו כיוונו את פעילותו.

למרות התוכניות הרבות, ההבטחות והזרמת הכספים נעשה מעט מאוד, אם בכלל, לשיפור מצבו של בית החולים, המצב בבית החולים נשאר כשהיה ואף הדרדר.

פעילותו של החתן רפאל אטלינגר לשיקום בית החולים - 1898

הרחבת פעילותם הרפואית של המיסיונים בצפת; פתיחתו של בית החולים של "האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים" לרגלי המצודה של צפת שהכיל 6 מיטות, ופתיחת בניין המרפאות של המיסיון הסקוטי, ומצד שני - העיכוב בבניית בית החולים היהודי על ידי הברון רוטשילד, הביאו לפנייתו של אנשי צפת לקהילות השונות באירופה בבקשה לסייע לתושבי צפת.

הפניות הגיעו גם לפרנקפורט, מקום מגוריו של רפאל אטלינגר, חתנם של הזוג טולטשינסקי ובעלה של בתם ראדול ז"ל. הידיעות על מצב בית החולים הזעיקה את חתנו של אליעזר טולטשינסקי רפאל אטלינגר, את גיסו, יעקב משולם פרנקל, את הרב הורוויץ ונדיבים אחרים מקהילת פרנקפורט לגייס את מרדכי אדלמן מחברת "למען ציון" בירושלים, להגיע לצפת כדי לשפץ ולהקים מחדש את בית החולים. כשנה עסק אדלמן בשיפוץ המבנה ובהכשרתו להיות לבית חולים ראוי לשמו.

כשניגש צוותו של אדלמן לשפץ את הבית התברר להם מהר מאוד שמבנה במצב של התפוררות ואינו מתאים לשמש כבית חולים והם נאלצו לבנות מחדש את בית החולים. העבודות נמשכו כחצי שנה, הוצאות הבנייה האמירו ליותר מ-10,000 פרנק.

ביום חמישי י"ט בטבת תרנ"ח (13 בינואר 1898) נחנך בית החולים, שכלל שש מיטות, ונקרא "בית החולים הכללי". יום חנוכת המבנה היה יום חג בצפת. נכבדי העיר ותושביה חגגו ברוב עם והדר את "חג חנוכת בית החולים הכללי בצפת". במסגרת החגיגות התקבלו תרומות לתחזוקת בית החולים ופקידי המושבות אף התחייבו "להחזיק מטת חולה אחד בביתה" על חשבונם.

לאור לקחי העבר דאג מרדכי אדלמן, נוסף לבנייה, למנות לבית החולים מנהלים וועדה ציבורית וקבע נהלים להפעלתו. בעיתון הצפירה הודגש: "המוסד הזה מתנהג בסדר ומשטר נכון ולא יבוש גם נגד בית חולים אירופאי בסדריו" (המליץ, 3 במרץ 1898).

אדלמן הבין שמרכיב מרכזי בהצלחתו של בית החולים יהיה שירות מקצועי רפואי על ידי רופא בעל הכשרה. לכן, כשנתיים לפני הקמת בית החולים המחודש, נקט אטלינגר צעד נוסף, משמעותי מאוד: בתיווכו ובעזרתו של מאיר טובנהויז הוא שכר את שירותיו של הרופא היהודי ד"ר אליהו כהן כדי שיעניק טיפול רפואי לעניי העיר. ד"ר כהן כבר עבד בצפת כרופא הממשלה. בחוזה שנחתם עמו הוא נדרש לערוך ביקורי בית במשך שעתיים בכל יום ל-12 חולים מעניי העיר, שיופנו אליו על ידי הגבאים. עם פתיחת בית החולים הכללי מחדש מונה ד"ר כהן לרופא הבית, הוא זכה להערכה רבה מצד רבני היישוב ובעיקר מצד תושבי העיר: נוסף לטיפולים רפואיים נהג ד"ר כהן להרצות בפני הציבור ופעל בקרב השלטונות לשיפור מצב התברואה בעיר.

בנוסף לד"ר כהן גייס אדלמן רוקחים לבית המרקחת. עיתון המליץ (3 במרץ 1898) הפליג בתיאור מבנה בית החולים וסיים את תיאורו במשפט "הכל נעשה חדש, יפה ומסודר, ואויר המקום טוב".

תושבי העיר היו מלאי הערכה ותודה לרפאל אטלינגר, למינדל טולטשינסקי ולמרדכי אדלמן והעיתונות של אותה תקופה הפליגה במילים ושבחים למקימי בית החולים ולבית החולים

עצמו. על הצלחות בית החולים וד"ר כהן יעידו דוחות בית החולים, המראים גידול מתמשך בפעילות במהלך השנים 1898-1899: לראשונה יכלו פרנסי העיר לומר שבית החולים היהודי ופעילותו של ד"ר כהן נתנו מענה הולם, אף שעדיין חלקי, לפעילות המיסיון בצפת. הביקוש הגובר לשירותים ולטיפולים הרפואיים היה גבוה עד כדי כך שבית החולים היה צר מלהכיל את כל החולים שפנו אליו. מייסדי בית החולים הגדילו את מספר מיטות האשפוז משש לשמונה, אך גם גידול זה לא סיפק את הדרישה. הואיל והקמת בית החולים שהבטיח הברון רוטשילד התעכבה, עלה רעיון שהתורמים לבית החולים, אטלינגר והרב הרוויץ, יפעלו לאיגום תקציבים ומשאבים עם הברונית רוטשילד ויבנו יחד בית חולים חדש.

אף שהברון רוטשילד סייע במימון תחזוקת בית החולים הכללי אטלינגר, בהניחו שבית החולים יצליח לספק את צרכי האוכלוסייה בצפת, בית החולים צרך משאבים רבים ולא נתן מענה לביקושים. ב-1902 נסגר בית החולים ע"י רפאל אטלינגר, כנראה בעיקר בשל קשיי מימון.

שנת 1902 הייתה שנה קשה מבחינה בריאותית לתושבי צפת. מספר הנזקקים לשירותי רפואה בצפת עלה, אך מענה של רופאים או מוסדות רפואה יהודיים כמעט שלא היו זמינים. "הבית אשר אליו עיני אלפי עניי עירנו תלויות. נסגר!" זעקה כותרת עיתון חבצלת (3 באפריל 1903).

ד"ר כהן המשיך אמנם בפעילותו הרפואית המסורה והענפה בצפת עד 1908, אך פעילותו לא הספיקה לתת מענה לביקושים. בעקבות כך פרחו והתרחבה פעילותם הרפואית של המיסיונים בצפת.

לאחר סיום פעילותו של בית החולים, נרכש המקום על ידי פקוא"ם [פקידי ואמרכלי ארץ הקדש באמסטרדם] והפך לרכוש 'כולל אמסטרדם'.

ההשערה היא שבמקום פעלה 'ישיבת אמסטרדם'. החוקר יוסף סטפנסקי מעריך שהישיבה ובית הכנסת היו בקומת הקרקע של המבנה הקיים עד היום. בנימין גייגר, מוותיקי צפת, העיד שבמקום היה בית תבשיל ובית יתומים שפעלו בתקופת המנדט. כיום המתחם מוזנח ועזוב ומלא פסולת מסוגים שונים.

אין כל ספק שהמתחם הוא אתר היסטורי שמהווה אבן דרך בהתפתחות הרפואה בצפת. ראוי המקום למחקר מעמיק יותר שלאחר מכן תמצא הדרך לשמר ולשקם אותו. לאחר שישוקם וישומר יהווה המקום אתר תיירות נוסף שמספר את סיפורה של צפת במאות ה-19 וה-20.

שמואל הר נוי - מנכ"ל המכללה האקדמית צפת בעבר.

מחקריו בנושא צפת התפרסמו בשנים האחרונות: 'צפת בצבת החינוך: יובל שנים של תמורות ומאבקים לעיצוב דמותה של מערכת החינוך העברי בעיר צפת '1870-1920', כרמיאל 2020; 'רחוקים קרובים - סיפורם של בתי חולים בצפת: בית החולים של האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים, בית החולים רוטשילד-הדסה: מונוגרפיה של מקום', מקווה ישראל, הוצאת יהודה דקל 2017.

לפנינו שתי כתבות שעניינן שני מבנים הסמוכים זה לזה ברובע היהודי של צפת. **בית בלויגרונד** והעמדה על גג הבית וה**מרכז המסחרי החדש בית אשת"ם** מבנים דוממים המספרים את סיפורה של צפת בתש"ח.

בית בלויגרונד ברחוב תרפ"ט בצפת, בצלאל רינות

בית בלויגרונד, שנבנה ככל הנראה בין השנים 1830-1840, אינו בעל ייחוד אדריכלי ביחס למבנים אחרים בעיר העתיקה של צפת. הוא דומה להם בכך שיש לו קומת מרתף וקומת קרקע עתיקות למדי. לבוני הבית שורשים חסידיים, וחלק קדום ותחתון של הבית שימש כמקווה. ייחודו של המבנה הוא במיקומו האסטרטגי, על גבול הרובע היהודי, ועל כן מילא תפקיד חשוב במלחמת העצמאות.

על העיר ותולדותיה ניתן פירוט מקיף במאמרים הקודמים. מאמר זה יתמקד בחלקו ותורמתו של הבית במלחמת העצמאות. לאחר פרעות 1929 שינו הבריטים את הגיאוגרפיה העירונית ופינו ציר בין הרובע הערבי ליהודי. היהודים מצדם בנו את בית אשת"ם - מבנה מבוצר של מלאכה ותעשייה בגבול בין שני הרובעים ולצד ציר של חדירה אפשרית מהרובע המוסלמי אל לב הרובע היהודי. במקום נבנו גם שתי חנויות שחסמו את נתיב הכניסה. בית בלויגרונד עמד מאחורי החנויות כמוצב קדמי של הרובע.

מתחם בית בלויגרונד הכולל את הבית, שתי חנויות ומרכז המלאכה, נמצא על קו גובה זהה למרכז הרובע המוסלמי שהכיל את ככר השוק והמסגד העירוני. לא נחזור על כל הפרשה המרתקת של שחרור העיר. נציין רק כי צפת היהודית מנתה ערב 1948 רק 1500 יהודים, רבים מהם מבוגרים וזקנים, בעיר היו כ-90 לוחמים, 60 חברי הגנה ו-30 חברי אצ"ל. הבריטים עזבו את העיר ב-16 לאפריל והעבירו את כל עמדות המפתח לערבים, כולל מבנה משטרה הנמצא בראש אזור ההפרדה שפינו הבריטים, היום מעלות עולי הגרדום. נוסף ונאמר כי בצפת הערבית היו גם מתנדבים ערבים מצבא ההצלה ומהמשמר הלאומי - כ-1000 לוחמים ולהם מקלעים ומעט מרגמות.

על רקע זה המורל של היהודים בעיר היה בשפל ונשמעו דיבורים על כניעה. נעשו מספר ניסיונות לפרוץ לרובע היהודי דרך סביבת המבנה.

הקרבות היו קשים וההצלה הגיעה תמיד בדרך נס. במטרה למנוע התבססות ערבית במקום הרסו המגינים מספר מבנים באזור שבין המבנה לבין הגבול בין הרובעים. ב-27 באפריל 1948 נערך קרב מכריע וניסיון פריצה של הכוח הערבי, שכמעט וצלח. בעיר פשטה שמועה כי בית אשת"ם נכבש. גדעון אילון, מ"כ בפלמ"ח, עלה לעמדה על גג בית בלויגרונד וניסה להדוף באש את הערבים. העמדה, שהייתה הרוסה כמעט לחלוטין, הייתה חשופה לאש. בנסיבות האלה ניתנה הוראה לתצפת ולירות מתוך הבית עצמו (החלונות הגדולים שפנו לכיוון דרום היו ממוגנים). הודות לגבורה של אילון וחבריו נהדפה ההתקפה. ביום י"ט בניסן תש"ח (28.4.1948) נפגע אילון במהלך הקרב מכדור אויב בעינו ונפל. בנימין גייגר, ממגיני צפת, הצליח להדוף את הערבים בעזרת מקלעו. זוהי רק דוגמה אחת למעטים שלא נתנו לרובע היהודי ליפול.

מפקד הפלמ"ח יגאל אלון היה נחוש להגן על צפת ולא לאפשר לה ליפול לידי הכוח הערבי שתקף את הרובע בנחישות. החזית כולה הייתה מתוחה וחסרת כוח אדם, אבל בליל הסדר תש"ח נכנסו לצפת 35 פלמ"חניקים, שבאו ברגל מראש פינה, בזכותם השתנה מאזן הכוחות וגם מצב רוחם של יהודי צפת. בסוף אפריל ותחילת מאי החל הפלמ"ח לפעול בכוחות גדלים והולכים באזור. המערכה נוהלה, כאשר היה ברור, שבחזיתות חשובות וקרובות הכוחות יהיו חסרים, אבל בסופו של דבר העיר שוחררה סופית בין 10 ל-11 למאי. ימים ספורים לפני הכרזת העצמאות ופלישת צבאות ערב.

בית בלויגרונד עצמו הינו מבנה בעל שני מפלסים. המפלס התחתון, סמוך לסמטה צרה ומהווה את הכניסה הדרומית לרובע. במפלס זה שלושה חללים מקומרים קטנים, ששימשו כנראה למסחר - וזה השימוש שלהם גם כיום. ממזרח לשלשת החללים נמצאים שרידי מקווה טהרה, ומעברו המזרחי ניתן להיכנס לסמטה העליונה, כיום רחוב תרפ"ט. מצפון למרתף חצר קטנה. ברור כי בעבר היה המבנה שונה, ובכלל זה הפתחים והמדרגות שהיו במקום. יש צורך לבצע חפירה ארכיאולוגית שתאפשר שיחזור והבנת תוכנית הבנייה החבויה בשכבות שמתחת למבנה.

החצר יוצרת מפלסי ביניים בין מפלס המרתף והמקווה למפלס הקומה שמעל. מערכת מדרגות, שחלקה מגשרת על מפלסי החצר השונים, מביאה אותנו אל המפלס העיקרי היום, והמשכה מוביל במהלך נוסף אל גג המבנה המפלס העיקרי בדרום מכיל חלל מגורים גדול כולל מטבח, וכן שירותים וחלל שירות קטן. למטבח ולאגף השירותים מרפסת שירות. היות והמבנה הוא מבנה קיצוני בתפר בין שתי שכונות, יש לו שלושה חלונות הצופים אל הקו העירוני לשעבר. מצילומים מתקופת מלחמת העצמאות רואים כי חלק מהחלונות מוגנו כדי להגן על הבית מאפשרות של חדירת קליעים דרכם. לאורך החזית המערבית יש מרפסת הצופה למערב, אל גגות הרובע ואל רכס הר מירון הניבט רחוק יותר. אל הצד הצפוני ואל החצר ניבטים שני חדרי שינה.

משפחת מונד ביקשה לנצל את מהלך המדרגות הנוסף ולבנות על הגג, תוך שימור העמדה בקצה הדרום מערבי של הגג. מפלס הגג בנוי אף הוא בשני מפלסים, כאשר מעל לאזור השירותים גג נמוך יותר ומעל חדרי המגורים והשינה גג גבוה יותר. בשלב זה לא ברור אם הבעלים מימשו או מתכוונים לממש את האופציה הזאת. בניית קומה נוספת במקום זה תשאיר את המבנה מדורג וקווי הייחודיים ימשיכו לבלוט גם בהוספת קומה, אולי מחומרים קלים ושקופים יותר מאבן. כאשר עובי הקירות מאפשר בניה בדירוג שתדגיש את המבנה המקורי. כמובן שבניית קומה נוספת מחייבת שימור העמדה והבלטתה כחלק מהבניה.

'המרכז המסחרי החדש' - בית אשת"ם, אילן מזרחי

שמות רבים היו לו לאותו בניין גדול, בנוי בטון מזוין, שעמד במורד בקצה הרובע היהודי, ... היו שקראו לו "המרכז המסחרי", כיוון שמתחילת בנייתו הוא נועד לשמש מרכז מסחרי ליהודי צפת. הבניין עמד בסמוך לשוק הערבי הגדול, ומתכנניו בנוהו שתי קומות של חנויות גדולות ומרווחות, כדי שסוחר העיר וחנוניה יעבירו לשם את חנויותיהם. התוכנית הייתה נאה והגיונית- המשך של מרכז יהודי לשוק הערבי - אלא שאיש לא העביר לשם את חנותו. היו שקראו לו "המבצר", שכן הוא נבנה כמין מבצר ונועד לשמש מקום מקלט ליהודי המקום אם תבוא שעת פורענות לעיר. הבניין נבנה בכספי "קרן העזרה" וניתן כמתנה ליהודי צפת הנידחה, ששכניהם הערבים ערכו בהם פרעות בתרפ"ט והתנכלו להם בתרצ"ו. הבניין היה מהדורה בת זמננו למבצר ... אלא שהזמנים השתנו. במאורעות של היום לא היה כל ערך של ממש למבצר מעין זה. בכמה קילוגרמים של חומר נפץ אפשר להעיף את שער הברזל החזק, ... ואפשר להרוס את קירותיו העבים ביותר... כל אותו כסף שהושקע בבניין הגדול וכל אותן תקוות שנתלו בו, גזו כעשן ברוח. והבניין עמד כל אותן שנים בריקנותו כסמל הכישלון. כך תיאר הסופר והמחזאי, איש צפת, יהושע בר-יוסף, את בית אשת"ם בספרו - חרב ישועות: צפת במלחמת הקוממיות (עמ' 147).

המרכז המסחרי החדש

בעקבות המאורעות והנזקים הקשים שחוו תושבי צפת בפרעות תרפ"ט (1929) הוחלט בעזרת ראשי היישוב היהודי וראשי הקהילה המקומית, לחזק את התושבים היהודים שנשארו בצפת. ראשי הקהילה חששו מאוד שמא יהודים נוספים יינטשו את העיר בשל המצב הקשה ששרר ברובע. עיקרן תחושות של חוסר ביטחון במשטר ביחד עם עוני קשה וחוסר תעסוקה. ואכן, מקבלי ההחלטות בעזרת 'קרן העזרה לפגועי המאורעות' גייסו כספים רבים מחוץ לארץ, עבור הקהילות היהודיות שנפגעו בתרפ"ט. למעשה, התכנון היה לקדם שני פרויקטים, הראשון - הקמת המרכז המסחרי. השני - הקמת שכונת מגורים חדשה למרגלות המצודה. בפועל, הוקם רק 'המרכז המסחרי החדש'. התפיסה הייתה, שהפרויקט העתיד לקום ייתן מענה הן בפן הכלכלי והן בפן הביטחוני. בפן הכלכלי - הקמת מבנה ציבורי, שמחייב את הקבלן להעסיק רק יהודים, יפתור חלק גדול מבעיות האבטלה בכך ימצאו צעירי הרובע היהודי מקומות העבודה. בנוסף, הקמת חנויות חדשות יכולה הייתה לתת מענה לסוחרים יהודיים שנפגעו בפרעות וכתוצאה מהחרם מצד ערביי העיר. בפן הביטחוני - תוכנן מבנה שבחזית דרומית שלו היה כמעין מבצר. מיקומו, על הגבול בין הרובע

היהודי לרובע המוסלמי באזור שממנו הגיחו הפורעים הערבים בתרפ"ט. וטכנולוגיית הבנייה החדשנית שכללה בטון מזויין, אמורה הייתה לחזק את תחושות הביטחון של תושבי הרובע.

מאורעות תרפ"ט - ב-29 לאוגוסט 1929 בשעות אחרי הצהריים התפרצו כ-400 מוסלמים זועמים לכיוון הרובע היהודי. ההתקפה ארכה כ-20 דקות במהלכה נרצחו 18 יהודים ונפצעו כ-80 ביניהם גם ילדים ויתומים רבים. עוד באותו הערב הגיע לצפת הצבא הבריטי. לפי פקודת המושל רוכזו יהודי המקום בחצר בית הממשלה (הסריה) ומשם ראו במשך הלילה כיצד עולה שכונתם באש וכיצד שכניהם בוזזים את רכושם. היהודים בחצר הממשלה רעבו לחם, ואף נפלו מביניהם 3 חללים נוספים בעת שערבים, ששירתו במשטרה הבריטית, ירו לכל עבר.

(עבאסי, צפת, עמ' 234 - 261)

הקמת המבנה - לאחר קבלת ההחלטה על הקמת המרכז המסחרי, נמסרה עבודת התכנון למשרד האדריכלים והמהנדסים וילהלם הקר ואליעזר ילין מירושלים. עבודת ההקמה בוצעה על ידי חברת 'הבונה'. חברת 'הבונה' הוקמה בשנת 1920, בעזרתו של הנדבן יצחק לייב גולדברג. מטרתה העיקרית של חברת הבנייה הייתה להעסיק יהודים בכל עבודות הבנייה ובכלל לבנות את ארץ ישראל העברית. חברת 'הבונה' הייתה מהראשונות בארץ שהשתמשו בטכנולוגיית הבטון המזויין. עבודת הקמת המרכז המסחרי ארכה מעל לשנתיים. בשלב הראשון היה צורך בפינוי ההריסות של המבנים שנפגעו בפרעות. לאחר מכן, הכנת תשתיות ותפסנות ליציקות היסודות והעמודים למבנה בין שני מפלסים, ללא חיבור ביניהם. בקומה התחתונה יש חלל בשטח של כ-550 מ"ר. הקיר בדופן המזרחית בנוי במעין טרסות ומשמש כקיר תמך. בפן המערבי ישנם שלושה עמודי בטון מזויין, טרפזים בחתך משתנה, וקורות ראשיות בחתך משתנה כאשר בנקודת ההשענה, נקודת מקסימום כוחות הגזירה, ישנו עיבוי של הקורה לגובה ולצדדים. הקורות שנשענות על העמודים יוצרות חלל מרכזי גדול ללא חלוקה פנימית. מעל לקורות הראשיות מונחות קורות פלדה IPN ומעליהם יציקת גג הקומה הראשונה. הקומה העליונה בנויה במפלס הרחוב, במרכזה ישנה חצר פתוחה ובנוסף כ-15 חנויות ומחסנים הממוקמים בהיקף המבנה ופונים כלפי החצר. הקומה השנייה בנויה מקירות מבטון מזויין, חלונות קטנים לחזית הדרומית ומרפסת רחבה לחזית המערבית. טכנולוגיית הבנייה ושיטות הבנייה של המבנה היו בשלבי ההתפתחות הראשונים של מבני בטון מזויין שנבנו בארץ. העבודה התנהלה בשיטה נחשלת שכללה עבודת כפיים, החל מחפירת בורות

ליציקת היסודות, הובלת חומרי הבנייה על גבי חמורים ועגלות. את הבטון המורכב מחצץ, חול, מלט ומים ערבבו באתר בעזרת כלים ידניים. את תערובת הבטון שהוכנה העבירו בעזרת דליי גומי אל התבניות (טפסנות מעץ). בעשור הראשון לחיי המבנה כמעט ולא הייתה בו תנועה. הסוחרים המקומיים לא רצו להעביר את עסקיהם ל"מרכז" והתושבים הדירו את רגליהם מהמקום. בשנת 1943 נרכש המבנה על ידי שני יזמים צפתיים: יהודה מייברג וזאב פרל, בשיתוף פעולה עם יוסף בנדרלי. הם החלו לשפץ את המבנה ולהתאימו לשמש כבית קולנוע: לקומת הקרקע הכניסו כסאות קש וליציעים הביאו ספות מפוארות. המקרין היה בחור יוגוסלבי בשם ג'וני. הקולנוע עבד ששה ימים בשבוע והסרטים היו רב-גוניים במטרה להתאימה לאוכלוסייה הערבית והיהודית בעיר. במקביל, ועד הקהילה היהודית בראשות משה פדהצור פנה לכל מוסדות היישוב בארץ בבקשה לתמוך בצפת. פנייתו נבעה מהסכנה המוחשית של כיליון שריחפה מעל ליישוב היהודי בצפת. בדרישתו "הצילו את היישוב היהודי" ביקש פדהצור להקים את החברה לפיתוח צפת, בידיה יפקד הון לאומי ופרטי באמצעות יוקמו ארבעה פרויקטים חשובים להצלת העיר:

1. פיתוח המגזר היהודי בעיר צפת על ידי הקמת מפעלי תעשייה.
 2. תכנון תוכנית בניין ופיתוח, בנוסף לשיפור התחבורה.
 3. הגברת תפוקת החשמל המסופקת לעיר.
 4. הקמה של מבני ציבור על ידי הפשרת שטחים בבעלות הקרן הקיימת.
- מיד לאחר מכן, רכשה החברה לפיתוח צפת את מבנה 'המרכז המסחרי' בכ-13,500 לא"י ויזמה קידום ופיתוח מפעלים. לאחר בחינות רבות החליטה החברה על הקמת ארבעה מפעלים שיעסיקו למעלה מ-10 עובדים.

1. מפעל 'אריגי צפת' - המפעל הוקם בהשקעה של החברה לפיתוח צפת ושיווק הסחורה נעשה בשיתוף פעולה עם חברת 'אתא'. החברה ייצרה: מגבות, בדים, אריגים, לבנים, ציפיות וחולצות. באוגוסט 1954 לאחר קשיים באספקת חומרי הגלם למפעל וכן עלויות יקרות של שינוע הסחורה למרכז הארץ נסגר המפעל סופית.
2. 'אש מערכות מתכת' (אשת"ם - שם המפעל נתן למבנה את שמו) - בית חרושת לייצור פרימוסים הוקם בשיתוף פעולה עם מפעל 'פליז' מחולון. המפעל היה ממוקם בקומת הקרקע של המרכז. תהליך הרכבת הפרימוסים וייצואם נעשתה במפעל, אך בזמן מלחמת העצמאות הופסקה העבודת הייצור של הפרימוסים במפעל. הצוות והמכונות נרתמו למאמץ המלחמתי באמצעות תיקון אמצעי לחימה וכדומה. המפעל פעל מעל לעשר שנים ובמשך כל התקופה לא העסיק המפעל יותר מ-35 פועלים.
3. 'עופרה' - בית חרושת לייצור עפרונות וכלי כתיבה - מיקומו היה בחנויות שבקומה העליונה, מול החצר הרחבה, והוא הוקם בשיתוף חברת 'המגפר' מחיפה. מספר חודשים בודדים לאחר הקמתו, החליטו בחברה להחליף את ייצור העפרונות לייצור עט הפלאים בשם 'נאטוס 19', אך גם ייצור העט הנ"ל לא הצליח לגרום למפעל להתייצב ולהרוויח כסף.
4. מפעל 'כנען' - המפעל היה ממוקם בקומת החצר העליונה. המפעל התמחה בייצור כלים ממתכת ועץ, בדגש על כלי יודאיקה ואומנות. בין הכלים הרבים שניתן למצוא - גביעי יין, פמוטים, חנוכיות והרבה מזכרות ארץ ישראליות.

משנת 1947 ובמהלך מלחמת העצמאות, שימש מבנה המרכז המסחרי כעמדה קדמית חיונית, ובעלת חשיבות גבוהה לביטחון ולעמידת הרובע היהודי בצפת. על גגות המבנה נבנו

ארבע עמדות הגנה מפני צלפים, וכן היו במבנה מחסני נשק דלים לטובת אנשי הרובע המתגוננים.

ההבנה הייתה שהמבנה ישמש כעמדה אחרונה בין הערבים לבין תושבי הרובע היהודי. במידה והעמדה תיפרץ לא יהיה מי שיוכל להגן על היהודים.

חלק מדיווח ביומן הקטע, "קטע סטלינגרד"

יום שלישי ה-27 באפריל.

שעה 12:00 - מודיעים על המוני ערבים המתקדמים מבניין המשטרה ונבלעים בעמדות שלמטה.

שעה 12:30 - מודיעים שעמדות "שרף" ו"קצלניק" מותקפות ממרחק של 15 מטר ברימונים.

12:35 - מודיעים שכוח ערבי גדול, כנראה בלתי מאורגן, מתקדם בצעקות "קאדם ואיד'בח" לכיוון עמדת "המרכז".

... "הכל נשמע בערבוביה מאיימת אחת. יללות וצווחות הנבלעות בשטף של יריות והתפוצצויות עזות".

"המרכז" - הלא הוא המרכז המסחרי. בניין ענק דמוי מבצר, המהווה את עמדת המפתח המרכזית ברובע כולו. עמדות המגן שבבניין חולשות על מרכז העצבים של הערבים, בעיקר על השוק והמסגד הגדול שלידו.

"לכל אחד מהמגינים ברורה משמעות הדבר:

אם עמדת המרכז נפלה - הרובע כולו אבוד".

הערכים של המבנה

ערך חברתי - תחילתו של המבנה נטועה בצער הרב והיגון שפקד את תושבי הרובע היהודי לאחר מאורעות תרפ"ט. עם זאת, הקמתו של המבנה הביאה תקווה לכל היהודים המבוגרים והצעירים בצפת. ההשקעה של 'קרן העזרה' בבניית 'המרכז המסחרי' היא שגרמה לתושבים להאמין שהמצב יכול להיות טוב יותר ואל להם לתושבים לעזוב ולנטוש את צפת. בנוסף, בניית המבנה סיפקה מקומות העבודה בעיר שהייתה מוכת אבטלה. כעבור כחמש עשרה שנים, לאחר שהחרם הערבי בעיר גרם לתקופות עוני ודלות קשים במיוחד, הוקמה 'החברה לפיתוח צפת' שייסדה במבנה, בהשקעה גדולה, מספר מפעלים שפתיחתם הפיחה תקווה חדשה ותוך מתן תעסוקה לצעירי העיר.

ערך טכנולוגי אדריכלי - כבר מרחוק ניתן לראות שמבנה ה'מרכז המסחרי' שונה מאוד באדריכלות ובטכנולוגיה שלו משאר המבנים שבאזור הרובע העתיק. עדיין, כ-90 שנים לאחר בנייתו, המבנה הזה עדיין יוצא דופן ואין שני לו. הרובע היהודי בנוי ברובו ממבני אבן קטנים וצפופים והמבנה 'המרכז המסחרי' הגדול והרחב בולט מאוד. טכנולוגיית הבנייה של 'המרכז המסחרי' הייתה ייחודית וחדשה לתקופה הזאת, וזהו בין המבנים הראשונים שנבנו בבטון מזויין בצפת ובגליל. טכנולוגיית הבנייה כוללת:

שלד מסיבי מבטון מזויין, חללים ואולמות בעלי מפתח גדול מאוד ועמודים וקורות בחתך משתנה. ההנחה היא שהמבנה תוכנן על ידי משרד המהנדסים והאדריכלים וילהלם הקר ואליעזר ילין מירושלים, והוא הוקם על ידי חברת הקבלנית 'הבונה', שהייתה מבין הראשונות

בארץ שפיתחו את הטכנולוגיה של בטון מזויין. חזיתו הדרומית פונה לכיוון הרובע המוסלמי והפתחים הקטנים מוסיפים למבנה נופך מבצרי המתאים לתקופה הפרעות ויחסי השכנות העכורים ששררו בין היהודים והערבים. למרות הביקורת שנמתחה על המבנה הוא בעל ערך אדריכלי וטכנולוגי. האדריכל דוד קרויאנקר טוען 'שמבנים שבנו האדריכלים אליעזר ילין ווילהלם הקר מבטאים את החלוציות הבורגנית-העירונית במיטבה. תרומתם למפעל הציוני חשובה לא פחות מזו של חלוצי ההתיישבות החקלאית.'

ערך היסטורי - תפקידו במלחמת העצמאות - 'מקום או עצם בנוף, כגון גבעה, משלט, בנין, גשר, מיתקן, אנדרטה וכיו"ב שהם בעלי חשיבות היסטורית, לתולדות מלחמת העצמאות, בתקופה שבין 29 לנובמבר 1947 לבין 19 ביולי 1949 (תמ"א 21' אתרי מלחמת העצמאות).'

מבנה 'המרכז המסחרי' מהווה דוגמה לבניין בעל חשיבות היסטורית לתולדות מלחמת העצמאות ולתולדות היישוב היהודי בעיר צפת. המבנה שימש כחיץ בין הרובע היהודי לבין הרובע המוסלמי וספג פגיעות רבות, אך מיקומו והחומרים מהם נבנה הציל חיים רבים. סימני הירי על חזיתות המבנה, משמשים עדיין תזכורת לגבורת הלוחמים במקום ולעמידת תושבי הרובע במצור ובלחימה באותה התקופה.

לסיכום: מבנה 'המרכז המסחרי החדש' הוקם בשנות השלושים, כבר לפני למעלה מ-90 שנים. המבנה הוא בעל חשיבות רבה, הן בקיום היישוב היהודי בצפת והן בהתפתחות העיר. המבנה דמוי המבצר משקף ערכים היסטוריים, חברתיים ואדריכליים אשר מבטאים ייחודיות בסגנון הבנייה ובתרומתו במתן תקווה לתושביה היהודים של צפת שחיו בדלות רבה וחוו על בשרם את הפרעות וההתקפות מצד שכניהם הערבים וכמובן בתקופת המצור הקשה במלחמת העצמאות. בשנים האחרונות עיריית צפת בשיתוף אדריכלים מהשורה הראשונה, מקדמים תכנון מפורט על מנת להשמיש את המבנה ולהפוך אותו למרכז מבקרים, מהמתקדמים בתחומי התיירות, למאות ואלפי המבקרים שמגיעים לעיר צפת.

ביבליוגרפיה

- בר-יוסף יהושע, חרב ישועות: צפת במלחמת הקוממיות: רומן. מערכות 1966 גייגר בנימין, אחרון זקני צפת. הוצאת דפי חיים 2011.
- המאירי יחזקאל, צפת בצבת: צפת במצור ובקרבת תש"ח. משרד הבטחון 1988. שור נתן. תולדות צפת. הוצאת עם-עובד, דביר 1983.
- שילר אלי וברקאי גבריאלי, צפת ואתריה. הוצאת ספרים אריאל, ירושלים 2002, פלד אלעד, צפת בתש"ח: יומן המערכה. הוצאת ספרים אריאל 2006.
- עבאסי מוסטפא, צפת בתקופת המנדט - היבטים חברתיים ופוליטיים, יד בן צבי 1999.
- מנהל השימור, צפת העתיקה: תעוד וסקר עירוני, רשות העתיקות. מרץ 2004.
- אתגר ירדנה, המרפסות בתל אביב, מקרה בוחן למתודולוגית השימור, חיבור על עבודת גמר, ספריית הטכניון 2011.
- אילן מזרחי** - נשוי+ 4, דור שמיני בצפת, הנדסאי ומשמר מבנים ארכיאולוגיים ברשות העתיקות.
- תיק התיעוד נעשה כפרויקט גמר במסגרת לימודי תואר ראשון בשימור מבנים.

החייאת מתחם 'בית בוסל' בעיר העתיקה בצפת: שינוי ייעודו של בית ההבראה על שם בוסל בצפת לקמפוס המרכזי של המכללה האקדמית צפת אדריכל ליאור ויתקון, שמואל הר נוי, חיים דהן

בימים אלו הסתיים בצפת אחד ממיזמי השימור הגדולים ביותר בשנים האחרונות:

החייאת מתחם בית בוסל ההיסטורי, מתחם שהיה נטוש שנים רבות, ובו חמישה מבנים רעועים ונטושים לשימור. המבנים הוזנחו והתבלו לאורך הזמן והיו על סף התפוררות. המתחם נמצא בחלקה הצפוני של העיר העתיקה של צפת ומהווה מתחם סגור, מוקף חומה. המכללה האקדמית צפת, מתוך חזון ערכי לפיתוח המכללה, בחרה במתחם זה, ומצאה במקום שילוב ערכים של שימור והיסטוריה בחזון הפיתוח האקדמאי והשימושים הרצויים לעבודת המכללה. מתוך תכנון מסודר הכולל פרוגרמה עתידית, שלבי ביצוע ומימוש בדגש על רגישות נופית, אדריכלית ושימורית - יצאה המכללה לתחרות אדריכלים למימוש החזון. בתחרות זכה משרד צינוב ויתקון אדריכלים. אליהם הצטרפו לתכנון הפיתוח משרד אדריכלות נוף - טוך- סרגוסי, שימור הנדסי - עופר כהן ועיצוב הפנים ע"י האדריכלית ויוי אסטרינסקי.

הפרויקט כולל בנייה חדשה ושימור המבנים ההיסטוריים והמרחב הפתוח שבלב המתחם והפיכתו לקמפוס המרכזי של המכללה האקדמית צפת. עיתון גלובס מציין "אין הרבה פרויקטים ברמה האדריכלית הזאת בישראל ובטח שלא בערי הפריפריה." (גיא נרדי – גלובס 3-2 בינואר 2022).

עקרונות הבינוי האדריכלי מדגישים את נושא הבלטת המבנים לשימור, הקפדה על מפלסי גובה הבינוי החדש, שאינו עובר בגובהו את המבנים לשימור - וככל שירידים צפונה עם הטופוגרפיה, כך יורדים בגובה הבינוי. הושם דגש על הפרדה בין בינוי חדש וישן עם דו-שיח בחומרי הגמר של הבינוי: קירות, חלונות וגגות המבנים, שמירת פרופורציות של המסות החדשות ומחברים שקופים בין חדש לישן. הרעיון המרכזי הינו 'בינוי חומה', בינוי בקו אפס לגבולות המגרש ושמירה על החצר הפנימית של המתחם (שהיה בעבר מוקף חומה).

במרכז חלקו המערבי של המתחם עמדו בית החולים של האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים שנחנך ב-1904, ושריד של בית המרפאות (מבנה ד') שנבנה במהלך 1900 ושרד בחלקו. הבינוי המוצע כולל מבנה חדש, 'מבנה חומה', הבנוי לאורך שרידי החומה המערבית של המתחם. המבנה כולל ארבעה אגפים שונים של המכללה, המקושרים במעברים פנימיים, וכמחצית מהשטח המוצע בנוי בתת הקרקע בכדי שלא להאפיל על מבני השימור הקיימים.

בינוי זה מאפשר שימור של לב המתחם ויצירת חצר פעילה. כל הכניסות למבנים השונים מופנים לרחבה זו שיחד עם המבנים מהווים את 'מתחם אידה קבקוף להוראה והכשרה במקצועות הבריאות'. לאחר ההתחדשות כולל מתחם אידה קבקוף קומפלקס של מבנים: מבנה בית החולים (מבנה ב'), המהווה את מרכז הפרויקט, שומר באופן מוקפד והוא נצפה מכל מקום בחצר המרכזית. אגפו המערבי המאוחר שומר אף הוא ואליו חוברו האגפים החדשים.

המחבר לחלק זה תוכנן במחבר פלדה וזכוכית - כך שהמבנה גלוי לחלוטין מחלקו הפנימי - ומשמש למעבר בין המבנה הדרומי (מבנה ג') לצפוני (מבנה א'). מבנה בית החולים (מבנה

ב') משנה את ייעודו למרכז שירות לסטודנט ככ שיהיה פתוח למירב משתמשים, וישרת את כל הסטודנטים, גם אלו שלומדים במכלולים אחרים בעיר.

בית הספר לסייעוד (מבנים ד, ה' ה') שנבנה בקווי המתאר של בית המרפאות ההיסטורי, שנחרב ברובו, משלים את השריד ההיסטורי. נפחו וצורתו נבנו בהתאם למבנה המקורי שלא שרד. הבינוי החדש כולל את בית הספר לפיזיותרפיה (מבנה א'), בית הספר לרפואת חירום וגולת הכותרת המכון המתקדם ע"ש הלמסלי להכשרה וחינוך במקצועות הבריאות (מבנה ג'). מכון הלמסלי נוסד במטרה לשפר את מיומנותם המקצועית של הסטודנטים במכללה לצד צוותי רפואה מהגליל תוך שילוב טכנולוגיות סימולציה, תרגול והוראה מתקדמות לצד צוות הדרכה מקצועי ומיומן. ביצוע הפרויקט כלל שימור מוקפד של המבנים הקיימים, הבנויים במספר טכנולוגיות שונות, ושומרו בדרגות שימור שונות. מבני האבן שוחזרו בטכנולוגיה תואמת לשיטות הבניה הקדומות וחומרי הבניה הותאמו לשיטות אלו. במהלך הבניה בוצעו שחזורי אבן רבים והתאמות ייחודיות לפרטי אבן שונים שהותאמו כמו ליצירת פאזל שחלק ממרכיביו חסרים או פגומים. במבנה ההיסטורי כמובן שלא היו מערכות כלל, ונדרשו התאמות מאסיביות של מערכות שונות להסבת המבנה למבנה טכנולוגי מתקדם הכולל תשתית ייחודית של מרכז הוראה מתקדם וחדרי סימולציה רפואית. תשתיות המבנה תוכננו כך שיוסותרו ולא יפגמו במראה האותנטי של המבנה בתצורתו הסופית, וכמובן, הנגשת המבנה על כל מפלסיו - כולל חיבור תת קרקעי המקשר את כל אגפי המבנה.

הבינוי החדש אינו פוגש באופן ישיר את המבנים לשימור. מחברי בינוי שקופים, בעלי קונסטרוקציית פלדה קלה, יוצרים מפגשים מרתקים בין חדש לישן, שנוכחים מחוץ למבנה אך גם בחללים הפנימיים. במהלך הבנייה התגלו שני מאגרי מים תת קרקעיים מתחת למבנה לשימור - חללים אלו יוסבו לשימוש תוך כדי שמירה על חזותם המקורית. לצד השימור, השיקום והבנייה החדשה הוקדשה תשומת לב מיוחדת לפיתוח נופי של המתחם. בפיתוח נעשה שימוש בפתרונות המנצלים תנאים מקומיים ליצירת שטחי חוץ כרצף לשטח בנוי. שטחי החוץ ישמשו למנוחה ופנאי, למפגשים חברתיים ותרבותיים בעלי ערך מוסף לטובת הסטודנטים, סגל המכללה ותושבי העיר. הפיתוח תורם להקמה של מערך שבילי טיול בעלי ערך נופי גבוה, נגישים לקהלים שונים, ובכלל זאת לציבור המוגבל בתנועה. הפיתוח יוצר הנגשה של ערכי טבע וקיימות וחשיפתם לציבור מגוון. בתהליך הפיתוח כולו נשמר ציר נופי מבית השער עד לגבול הצפוני של המתחם. עבודות הפיתוח יצרו רחבה שתהווה את הלב הפועם של הקמפוס, תאפשר ביצוע אירועים וישיבה נוחה במהלך הפסקות הלמידה. בנוסף הושם דגש על פיתוח אמבטיות שמש ונקודות תצפית על הנוף שהבולט בהן רחבת קפיטריה גדולה הצופה לנוף הרי הגליל העליון לכיוון מירון.

ביוני 2022 נפתח המתחם לפעילות הסטודנטים ואף נערכו בו לראשונה שני טקסים של הענקת תארים של המכללה לבוגרים. הטקסים נערכו ברחבות המתחם הפונים לנוף הפתוח של הרי הגליל והשתתפו בהם כ-900 סטודנטים, משפחות, אורחים וחברי סגל של המכללה. בנוסף למתחם המערבי התבצעו, ובתהליכי עבודה פעולות שימור, בנייה חדשה והתאמה לייעודים חדשים של שאר המבנים בכלל המתחם:

בית השער - מבנה שבכניסה למתחם, שעבר שימור ושיפוץ בהובלת אדריכלית השימור גלי

גלעדי בשיתוף המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. כיום שוכנים בו משרדים מינהליים ומשרדים אקדמיים.

בית הרופא - שהוקם בשנת 1900 על ידי האגודה הלונדונית - ממתין לגיוס משאבים לשמור. מבנים שתכנן ובנה האדריכל יעקב רכטר בעשור השביעי של המאה ה-20 כחלק מהרחבת הפעילות של בית הבראה 'בית בוסל':

מבנה המטבח וחדר האוכל - ששינו את פניהם ולאולמות אירועים 'אולמי פלטיין' - ועם רכישת המתחם על ידי המכללה האקדמית צפת הוסבו לספרייה ואודיטוריום בהובלתה של האדריכלית ויוי אסטרינסקי.

מבנה החדרים, שתואם את מבנה החדרים של בית הבראה בזכרון יעקב שתכנן יעקב רכטר (כיום בית הארחה אלמא), מוסב בימים אלה למעבדות אופטומטריה, משרדים וכיתות לשימושים שונים. שימור המבנה והתאמתו לייעוד החדש נעשה בהובלתה של אדריכלית השימור גלי גלעדי.

פרסומים קודמים אודות ההיסטוריה של המתחם:

1. "רחוקים קרובים" - שמואל הר נוי - מנכ"ל המכללה האקדמית צפת לשעבר, (התפרסם בהוצאת יהודה דקל בשיתוף המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל - נדפס ב-2017).
2. מגזין אתרים מס' 6, מדצמבר 2016, פורסם מאמר פרי עטם של שמואל הר נוי ואדריכלית השימור גלי גלעדי. המאמר מתאר את סיפורם של בתי חולים היסטוריים בצפת: בית החולים של האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים, לימים בית הבראה ע"ש יוסף בוסל, והמבנה ההיסטורי של בית חולים רוטשילד-הדסה.
3. עלון 'הגלילה', (עלון מחוז צפון של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל גיליון מספר 48) מרץ 2021, כתבה שנכתבה על ידי העיתונאי אלי אשכנזי (התפרסמה קודם לכן באתר וואלה באוקטובר 2020) - "אחרי 116 שנים, שוב הותקנו שעון ופעמון על מבנה בית החולים ההיסטורי בצפת."

הכותבים:

אדר' ליאור ויתקון - שותף במשרד אדריכלים ציונוב- ויתקון שתכנן את הפרויקט.

שמואל הר נוי- מנכ"ל המכללה האקדמית (לשעבר) 2009-2019

חיים דהן - סמנכ"ל בינוי, המכללה האקדמית צפת.

יוצא לאור על ידי המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, מחוז צפון קישור לעיתון

בכתובת האתר: www.shimur.org

להפצת הגיליון באמצעות הדואר האלקטרוני יש לשלוח את פרטי הדוא"ל לכתובת:

revital@shimur.org.il רויטל טל' 03-5086625

מערכת העיתון:

ד"ר אסתי ינקלביץ, אורי בן ציוני, אדר' גלי גלעדי, ד"ר שלי-אן פלג

כתובת המערכת:

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, משטרת נהלל, ת.ד. 865 רמת ישי 3009500

טלפון 04-6415073 | פקס: 04-6514540

כתבות באורך כ-1200 מילים ניתן לשלוח למערכת estiy@gmail.com

עורכת העיתון: ד"ר אסתי ינקלביץ

עריכה לשונית: אלינור רדאי בן שאול

עריכה גרפית והדפסה: י.ט.כ. תעשיות דפוס בע"מ מגדל העמק 04-6540243